

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ÇERKEŞİZÂDE MEHMED TEVFİK EFENDİ’NİN KELÂMÎ
GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS

**Hazırlayan
Muhammet YILDIZ**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK**

**Karabük
MAYIS/2019**

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ÇERKEŞİZÂDE MEHMED TEVFİK EFENDİ’NİN KELÂMÎ
GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS

**Hazırlayan
Muhammet YILDIZ**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK**

**Karabük
MAYIS/2019**

İÇİNDEKİLER

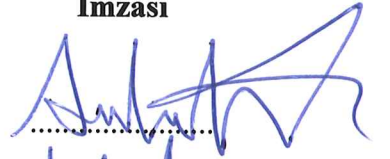

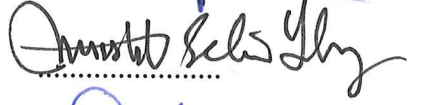

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
GİRİŞ	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	12
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	14
Ana Kaynaklar	14
İkincil Kaynaklar	15
Kitaplar ve Tezler.....	15
Makale ve Bildiriler.....	16
MEHMED TEVFİK EFENDİ	17
Ailesi ve Doğumu.....	17
Dedesi Mustafa Tevfik Efendi.....	17
Babası Osman Vehbi Efendi	19
Mehmed Tevfik Efendi'nin Tahsil Hayatı.....	19
Memuriyet Hayatı	20
Tasavvuf İrtibatı	22
Kelâmi Yönü.....	25
Eserleri	26
<i>Meziyyet-i İslamiyye</i>	26
<i>Gâyetü'l-beyân fî ilmi'l-mîzân</i>	27
<i>Behçetü't-tarf fî ilmi's-sarf</i>	27
<i>İcmâlü İlmü'n-Nahv</i>	27
<i>Tuhfetü's-sıbyan</i>	28

<i>Miftâhu'l-akâid</i>	28
<i>Levâiyhu'l-Kudsiyye</i>	28
<i>Şerh-i Akâid-i Neseî Tercümesindeki Hatalara Dair Risâle</i>	29
<i>Kasâid-i Tevfîk</i>	29
<i>Ta'zîmu's-Sahâbe</i>	30
<i>Risâle fi's-Saade ve'r-Rakabe</i>	30
<i>Hudûsu'l-Âlem Risâlesi</i>	30
<i>Mâhiyetü'l-Ecsâm Risâlesi</i>	31
<i>Efâlû'l-İbâd Risâlesi</i>	31
<i>Vucûb Risâlesi</i>	31
BİRİNCİ BÖLÜM	32
<i>HUDÛSU'L ÂLEM, MÂHİYETÜ'L-ECSÂM, EFÂLÛ'L-İBÂD VE VUCÛB</i> RİSÂLELERİNİN ÇEVİRİLERİ	32
1.1. <i>Hudûs-ı Âlem Risâlesi (Osmanlı Türkçesi)</i>	32
1.2. <i>Hudûsu'l-Âlem Risâlesi (Arapça)</i>	35
1.3. <i>Mâhiyetü'l-Ecsâm ve Ef'âlû'l-İbâd Risâlesi</i>	37
1.3.1. <i>Mâhiyetü'l-Ecsâm Risâlesi</i>	37
1.3.2. <i>Efâlû'l-İbâd Risâlesi</i>	40
1.4. <i>Vucûb Risâlesi</i>	45
İKİNCİ BÖLÜM	65
<i>HUDÛSU'L ÂLEM, MÂHİYETÜ'L-ECSÂM, EFÂLÛ'L-İBÂD VE VUCÛB</i> RİSÂLELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	65
2.1. <i>Hudûsu'l-Âlem Risâlelerinin Değerlendirilmesi</i>	65
2.2. <i>Mâhiyetü'l-Ecsâm ve Efâlû'l-İbâd Risâlesinin Değerlendirilmesi</i>	71
2.2.1. <i>Mâhiyetü'l-Ecsâm Risâlesi</i>	71
2.2.2. <i>Efâlû'l-İbâd Risâlesi</i>	74
2.3. <i>Vucûb Risâlesi'nin Değerlendirilmesi</i>	77
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	88
EK-1	96
EK-2	97
EK-3	104
EK-4	105
EK-5	109
ÖZGEÇMİŞ	113

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Muhammet YILDIZ'a ait "Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Kelâmî Görüşleri" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programı tezi olarak oybirliği /oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	: Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK	
Danışman Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Selim YILMAZ	
Üye	: Prof. Dr. Mehmet EVKURAN	

Tez Sınavı Tarihi: 03/05/2019

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yaptığımı beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Muhammet YILDIZ

ÖNSÖZ

Çalışmamızda Mehmed Tevfik Efendi'nin kelâm risâlelerini incelemek suretiyle kelâmî görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Bir âlimin görüşlerini tam anlamıyla tespit edebilmek için farklı alanlarda yazmış olduğu eserlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda daha çok Mehmed Tevfik Efendi'nin tasavvufi yönü ortaya konulmuştur. Oysaki Tevfik Efendi kelâm, mantık, fıkıh, nahiv ve sarf gibi farklı alanlarda da birçok risâle yazmıştır. Bu bağlamda tezimiz, Osmanlı dönemi âlimlerinden Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin kelâm konularıyla ilgili görüşlerinin daha iyi anlaşılmasına ve onun fikirlerine bütüncül bir yaklaşımla bakılmasına yardımcı olacaktır.

Tezimizin giriş bölümünde Mehmet Tevfik Efendi'nin hayatı, hizmetleri, eserleri ve ilmi şahsiyetinden bahsettik. Birinci bölümünde Tevfik Efendi'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz âlemin hudûsu, cisimlerin mâhiyeti, kulların fiilleri ve Allah'a bir şeyin vacip olup olamayacağı konularındaki risâlelerinin günümüz Türkçesine çevirilerini yaptık. İkinci bölümünde ise Tevfik Efendi'nin yazmış olduğu risâleleri değerlendirmek suretiyle kelâm alanında ortaya koyduğu görüşleri tespit etmeye çalıştık. Ayrıca Tevfik Efendi'nin tasavvufi bakış açısının kelâm konularına yaklaşımında nasıl bir etkisi olduğu bağlamı da açıklanmaya gayret edilmiştir.

Tevfik Efendi'nin risâlelerinde takip ettiği yöntemin, öncelikli olarak konu hakkında farklı görüşleri vermek, önemli gördüğü kelâm âlimlerinin görüşlerini nakletmek ve son olarak da bu konuyla ilgili kendi fikrini beyan etmek şeklinde olduğunu gördük. Tevfik Efendi âlemin hudûsu konusunda âlemin tüm cüzleri ile hâdis olduğu, cisimlerin mâhiyeti konusunda ise cisimlerin iş ve durumlarının farklı olmasının cevher ve mâhiyetlerinin değişik olmasından kaynaklandığı görüşündedir. Kulların fiilleri konusunda İmam Mâturîdî'nin görüşlerini benimsemekte, vucûb konusunda ise Allah'a şer'i ve aklî herhangi bir şeyin vacip olamayacağı ancak Allah'ın hikmeti gereği bir şeyi vaad etmişse o vaadinden asla dönmeyeceği fikrini benimsemiştir.

Tez konumu seçerken bana rehberlik eden, Mehmed Tevfik Efendi'nin kaleme almış olduğu kelâm risâlelerine ulaşmam için maddi-manevi desteğini esirgemeyen tez

danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK hocama, risâlelerin tercümesinde yardımcı olan Karabük İl vaizi Abdullah BUYANKARA ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YILDIZ hocama, fikir ve görüşleriyle bana yol gösteren Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Selim YILMAZ ve Prof. Dr. Mehmet EVKURAN hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Muhammet YILDIZ

KARABÜK 2019

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı'da önemli kademelerde görev almış bir âlim olan Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin (1826-1901) *Hudûsu'l-Âlem*, *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlü'l-İbâd* ve *Vucûb* risâleleri incelenmiştir. Tezimizin giriş bölümünde Tevfik Efendi'nin hayatı, hizmetleri, eserleri ve ilmi şahsiyeti hakkında birinci el kaynaklara dayalı olarak geniş bilgiler verilmiştir. Birinci bölümünde bahsi geçen kelâm risâlelerinin çevirileri yapıp okuyucuların istifadesine sunulmuştur. İkinci bölümünde ise Tevfik Efendi'nin kelâmî görüşleri tespit edilmiştir.

Tevfik Efendi *Hudûsü'l-Âlem* risâlesinde âlemin tüm cüzleriyle hâdis olduğunu savunmaktadır. *Mâhiyetü'l-Ecsâm* risâlesinde cisimlerin varoluş hallerindeki farklılığın cisimlerin mâhiyetlerinin farklı olmasından kaynaklandığını, *Efâlü'l-İbâd* risâlesinde fiillerin yaratma yönünden Allah'a, kesb yönünden kula izafe edileceğini, bu konuda cebrî düşüncenin ve sorumluluğu Allah'a havale etmenin yanlış olduğunu söylemektedir. *Vûcub* risâlesinde ise Allah'a şer'i ve aklı bir vucûbiyet isnat etmenin mümkün olmadığını ancak vermiş olduğu vaadi hikmeti gereği gerçekleştireceği konusunda Allah'a isnat edilen vucûbun câiz olacağı görüşündedir. Tevbenin kabulü konusunda ise Tevfik Efendi'ye göre Allah, vaad olarak sahih tevbenin kabul edileceğini bildirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din; İslamiyet; Kelâm; Hudûsü'l-Âlem; Mâhiyetü'l-Ecsâm; Efâlü'l-İbâd; Mehmed Tevfik Efendi.

ABSTRACT

In this study, *Hudûsü'l-Âlem*, *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlü'l-Ibâd* and *Vûcub* tractates of Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Effendi (1826-1901), a scholar who was assigned to important grades in Ottoman Empire, was examined. In the introduction of our thesis extensive data based on the primary sources about the life of Tevfik Efendi, his services, works and scholarly personality were given. In the first of our thesis aforementioned kalam tractates were translated and presented to readers. In the second of our thesis Tevfik Efendi's opinions in kalam were detected.

In the *Hudûsü'l-Âlem* treatise, Tevfik Efendi advocates that universe is hadith in terms of its all elements. He argues that the difference in the state of existence of objects in his *Mâhiyet'ül-Ecsâm* treatise is due to the differentness of objects. In terms of creation, deeds are associated to Allah, in terms of acquisition of livelihood, they are associated to servants in *Efâlü'l-Ibâd* and he says that forced consideration and passing the buck on Allah is wrong. In the *Vûcub* treaty, he is of the opinion that it is unlikely that God will be attributed to Allah and that it will be possible to refer to God with a wisdom and wisdom. On the acceptance of repentance, according to Tevfik Efendi, Allah has declared that the promise will be accepted.

Keywords: Religion; Islam; Islamic Theology; Creation of the World; Essence of the Objects; Acts of Man; Mehmed Tevfik Efendi.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Kelâmi Görüşleri
Tezin Yazarı	Muhammet YILDIZ
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ayhan IŞIK
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	03.05.2019
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri
Tezin Yeri	Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tezin Sayfa Sayısı	113
Anahtar Kelimeler	Din; İslamiyet; Kelâm; Hudûsü'l-Âlem; Mâhiyetü'l-Ecsâm; Efâlü'l-Ibâd; Mehmed Tevfik Efendi.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi's theological views.
Author of the Thesis	Muhammet YILDIZ
Advisor of the Thesis	Dr. Ayhan IŞIK
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	03.05.2019
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	Karabuk University Institute of Social Sciences
Total Page Number	113
Keywords	Religion; Islam; Kalâm; Creation of the World; the Essence of the Objects; Acts of Human; Mehmed Tevfik Efendi.

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

krş. : Karşılaştırınız

No. : Numara

s. : Sayfa

ö. : Ölüm tarihi

vb. : Ve benzeri

Yay. : Yayınlar

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin kim olduğu, hayatı, yaşamış olduğu dönem ve devletin hangi kademelerinde görev aldığı hakkında arşiv belgelerine dayalı olarak bilgi verilecektir. Genel olarak dönemin özelliklerinden bahsedilecek, bu dönem içinde yaşamış olan Mehmed Tevfik Efendi'nin kaleme almış olduğu kelâm risâleleri tespit edilecek ve daha sonra bu risâleler okuyucuya sunulacaktır. Tespit edilen risâleler tahkik edilecek ve değerlendirilecek böylece Mehmed Tevfik Efendi'nin kelâm konularıyla ilgili ortaya koymuş olduğu görüşleri açıklanmış ve kelâmi yönü ortaya konulmuş olacaktır. Bu bağlamda Tevfik Efendi'nin fikirlerine daha bütüncül bir şekilde yaklaşılabilmesi için çalışmamızda Tevfik efendinin kelâmi görüşlerini ortaya koymaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşamış önemli bir âlimdir. Tevfik Efendi ile ilgili yapılan çalışmaların ekseriyeti onun tasavvuf alanında kaleme almış olduğu risâleler üzerinedir. Oysa bu yüzyıllarda yetişmiş olan birçok âlim gibi Mehmed Tevfik Efendi'nin de farklı alanlara yönelik çalışmaları vardır. Her ne kadar tasavvuf risâleleri ile ön plana çıkmış olsa da Tevfik Efendi yaşamış olduğu süre içerisinde kelâm, felsefe, mantık, fıkıh, sarf ve nahiv gibi birçok alanda eserler kaleme almıştır. Bir âlimin görüşlerini doğru bir şekilde tespit edebilmek için farklı alanlarda yazmış olduğu eserlerin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı Mehmed Tevfik Efendi'nin henüz çalışılmamış olan kelâmi yönünü kelâm risâlelerini inceleyerek ortaya koymaktır.

Çalışmamızda Mehmed Tevfik Efendi'nin kelâmi görüşlerini tespit etmek için kaleme almış olduğu *Hudûs-ı Âlem*, *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlû'l-İbâd* ve *Vucûb* risâleleri incelenecek, kelâm ve kelâm konularına dair görüşleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulacak ve ilim dünyasına kazandırılacaktır. Böylece Osmanlı ulemasından önemli bir şahsiyet olan Mehmed Tevfik Efendi'nin hayatı ve yaşamış olduğu dönem açıklanmış olacağı gibi çalışmalarda eksik kalmış olan kelâmi yönünün

tamamlanmasıyla birlikte görüşleri daha doğru bir şekilde tespit edilebilecek ve daha bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeye tabi tutulabilecektir.

Tezimizin giriş bölümünde Mehmed Tevfik Efendi'nin ailesini, tahsil ve memuriyet hayatını, tasavvufî yönünü, mensup olduğu Çerkeşîyye ailesinin Hâlvetiyye-Şâbaniyye tarikatıyla ilişkisini ve eserlerini inceledik. Son dönem Osmanlı âlimlerinden Tevfik Efendi 1826 yılında Ankara'da doğmuştur. Babası Osman Vehbi Efendi ve Ahmet Efendi'den ilk tahsilini görmüştür. Eğitimini tamamlamak için 1843 tarihinde Beypazarı'na 1845 tarihinde ise Dersaadet'e gitmiştir. Tevfik Efendi hayatı boyunca birçok ilmi pâyeye almıştır. İstanbul Meşihat arşivi ulema dosyalarından tespit etmiş olduğumuz ilmi pâyelerden giriş bölümünde "Mehmed Tevfik Efendi'nin Tahsil Hayatı" başlığı altında bahsettik. Bunun yanında Tevfik Efendi devletin önemli kademelerinde görev almıştır. Beşiktaş, Çankırı, Kayseri, Bursa, Safranbolu ve Balıkesir nâibliği, Halep, Medine-i Münevvere ve İstanbul kadılığı, Kahire mevleviyeti, Ankara mebusluğu, Rumeli Kazaskerliği Muavinliği ve Meclis-i Meşâyih Nâzirliği gibi vazifeler bunlardan bir kısmıdır. Tevfik Efendi'nin dedesi Mustafa Efendi Hâlvetiyye-Şâbaniyye tarikatının Çerkeşîyye kolunun kurucusudur. Bu tasavvufî geleneğin Mehmed Tevfik Efendi'nin kelâm konularındaki görüşlerine etkisi incelemiş olduğumuz risâlelerinde açıkça görülmektedir. Tezimizin giriş bölümünde son olarak Tevfik Efendi'nin tasavvuf, kelâm, mantık, sarf, nahiv ve fıkıh gibi farklı alanlarda yazmış olduğunu eserlerin nelerden bahsettiğine dair bilgi verdik.

Tezimizin birinci bölümünde Tevfik Efendi'nin tespit etmiş olduğumuz kelâm risâlelerinin lâtimize edilmiş halini ve çevirisini okuyucuların istifadesine sunduk. Tevfik Efendi, Osmanlı Türkçesi ve Arapça olmak üzere âlemin hudûsu ile ilgili iki risâle kaleme almıştır. Bu risâlelerinde âlemin sonradan meydana gelip-gelmemesi konusunda filozoflar ile kelâmcıların ihtilaflarından bahsetmiştir. Risâlelerde görüleceği üzere bu hususta Mehmed Tevfik Efendi'nin görüşü âlemin bütün cüzleri ile hâdis olduğudur. Tevfik Efendi bu konuya tasavvufî bir bakış açısıyla da yaklaşmıştır. Âlemin aslının bir olduğunu, bu birliğinde (اول ما خلق الله نوری)¹ hadîs-i şerîfi gereğince 'nûr-ı mukaddes-i Muhammedî' olarak tezahür ettiğini fakat bu nurun kadîm ve ezeli olmayıp hudûs-ı zamânî ile hâdis olduğunu ileri sürmektedir.

---

¹ Allah ilk önce nuru yarattı.

Tevfik Efendi'nin âlemin hudûsu risâlelerinin yanı sıra *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlû'l-İbâd* ve *Vucûb* risâleleri bulunmaktadır. Tevfik Efendi *Mâhiyetü'l-Ecsâm* risâlesinde cisimlerinin mâhiyetlerinin ne olduğundan, konuyla ilgili Eş'arilerin, Mâturidilerin, Mutezilenin ve İslâm filozoflarının fikirlerinden ve son olarak kendi görüşünden bahsetmiştir. *Efâl'ül-Ibâd* risâlesinde ise kulların fiillerinde özgür olup-olmaması hakkında mezheplerin görüşleri, kesb nazariyesi, Allah ve kulun fiilin meydana gelmesindeki durumuyla ilgili bilgiler vermiştir. Bu konuda kendisinin Hanefi-Mâturidi çizgide olduğu açıkça görülmektedir. *Vucûb* risâlesi ise bir mukaddime, iki bâb ve sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddime başlığında vucûb ile ilgili bilgiler vermektedir. Birinci bâb “şer'i ve akli bir vücûbu Allah Teâlâ'ya isnat etmenin uygun olmayacağı” hakkındadır. İkinci bâb ise “Allah Teâlâ'ya sıradan bir vücûbun isnadını sahih görmek” hakkındadır. Son bölümde ise Tevfik Efendi “tevbenin hangi şartlarda sahih olacağından ve Allah'ın sahih olan tevbeyle kabul etmesinden” bahsetmektedir.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Tevfik Efendi'nin *Hudus-ı Âlem*, *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlû'l-İbâd* ve *Vucûb* risâlelerinin değerlendirilmesi yapılmış, Tevfik Efendi'nin kelâmî görüşleri ve bu görüşlerinde tasavvufun etkisinin ne olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ana Kaynaklar

Çalışmamızda Tevfik Efendi'nin kelâmî görüşlerini tespit edebilmek için kaleme almış olduğu kelâm risâlelerini inceledik. Müellifin kelâmî görüşlerini ortaya koymak açısından bu risâleler büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle tezimizin ana kaynakalarını Tevfik Efendi'nin *Hudûsü'l-Âlem*, *Mâhiyetü'l-Ecsâm*, *Efâlû'l-İbâd* ve *Vucûb* risâleleri oluşturmaktadır.

***Hudûs-ı Âlem* Risâlesi:** Tevfik Efendi'nin kaleme almış olduğu bu risâle 4 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Türkçesi olarak yazılan risâlede âlemin sonradan meydana gelip gelmediği konusu incelenmiştir.

Hudûsü'l Âlem Risâlesi: Tevfik Efendi'nin Arapça olarak kaleme aldığı bu risâle 2 sayfadan oluşmaktadır. Âlemin hudûsu ile ilgili kısa ve öz bilgiler vermektedir.

Mâhiyet'ül-Ecsâm Risâlesi: Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle takriben 4 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu eserde cisimlerin mâhiyetinden, Kelamcılarının ve Filozofların bu konudaki fikirlerinden bahsetmiştir.

Efâlû'l-İbâd Risâlesi: Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle takriben 6 sayfadan oluşmaktadır. Bu risâle *Mâhiyetü'l-Ecsâm* Risâlesinin ardından gelmektedir. Bu eserde Tevfik Efendi kulun fiillerinin mâhiyetinden ve Eş'âri, Mu'tezile ve Mâturîdî mezheplerinin bu husustaki görüşlerinden bahsetmektedir.

Vucûb Risâlesi: Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu iki bâb ve bir sonuçtan oluşan bu risâle 27 sayfadır. Birinci bâb şer'i ve aklî bir vucûbu Allah'a isnat etmenin uygun olmayacağı hakkındadır. İkinci bâb ise Allah Teâla'ya sıradan bir vucûbun isnadını sahih görmek hakkındadır. Mukaddimedede yer alan son bölümde ise Tevfik Efendi Allah Teâlâ'nın sahih olan tevbeyi kabul edip etmemesi meselesinden bahsetmektedir.

İkincil Kaynaklar

Kitaplar ve Tezler

Tevfik Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi almak için Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin (ö.1925), 1299-1915 tarihleri arasında yaşamış olan birçok müellifin hayatıyla ilgili bilgiler verdiği *Osmanlı Müellifleri* eserine ve Sadık Albayrak'ın kaleme aldığı *Son Devir Osmanlı Uleması* eserine başvurulmuştur. Bunların yanında Meşihât arşivindeki ulema dosyalarına da başvurulmuştur. Meşihât arşivindeki evrak türleri 19.yy'ın ikinci yarısı ile 20.yy'ın ilk çeyreğine ait belgelerle sınırlıdır. Bizim araştırmamıza konu olan kısım ilmiyye sınıfına mensup ulemanın özlük dosyalarıdır. Mehmed Tevfik Efendi'nin kim olduğu, hayatı, yaşamış olduğu dönem ve devletin

hangi kademelerinde görev aldığı ile ilgili bilgilere ulaşmak için *Sicil-i Ahval Dosyaları (SAİD)* büyük önem arz etmektedir.²

Gerekli olan arşiv araştırmasının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Ayhan Işık'ın "*Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*" adlı doktora tezinden yararlanılmıştır. Tevfik Efendi'nin kaleme aldığı kelâm risâlelerindeki konuların ve kavramların daha iyi anlaşılması için Bekir Topaloğlunun çevirdiği Ebu Mansur el-Mâturîdî'ye ait olan "*Kitabü't-Tevhîd*" eserinden, Süleyman Uludağ'ın "*Felsefe-Din İlişkileri*" ve "*Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*" eserlerinden, varlık konusunda bilgi almak için Mahmut Ay'ın "*Sadrüşşerî'a'da Varlık*" adlı eserinden faydalanılmıştır. Varlık ve mâhiyet kavramlarıyla ilgili olarak Mehmet Fatih Arslan'ın "*Fahreddin Razi'de Varlık ve Mâhiyet*" tezine de başvurulmuştur.

Makale ve Bildiriler

Tevfik Efendi'nin eserlerinden olan *Kasâid-i Tevfik* ve *Levahiyü'l-Kudsiyye* adlı risâlesinin incelenmesinde, Tevfik Efendi'nin tasavvufî yönünün anlaşılmasında Muhittin Eliaçık'ın "*Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendinin Vatan Kasidesi*" ve Hür Mahmut Yücer'in "*Bir İbn Arabî Müdafası: Çerkeşizade Mehmed Tevfik Efendi ve Levahiyü'l-Kudsiyye Fi Fedaili's-Şeyhi'l-Ekber Adlı Risâlesi*" makalelerinden yararlanılmıştır.

Âlemin hudûsu ve âlemin bedî' oluşuyla ilgili konuların sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için Mehmet Dalkılıç'ın "*İslam Düşünürlerinin Âlem Görüşü: Olabilecek Âlemlerin En Mükemmeli*", Cemalettin Erdemci'nin "*Proclus'un Âlemin Kıdemine İlişkin Delilleri Üzerine*", M. Cüneyt Kara'nın "*Gazzâli ve Âlemin Mükemmelliği: Leyse fi'l-İmkân'ın İbn Sinâcî Kökleri Üzerine*", Hatice Toksöz'ün "*Gazzâli'nin Felsefî Sisteminde Teleolajik Kavramlar ve Mükemmel Âlem Tasavvuru*" ve Tahir Uluç'un "*Mâturîdî'nin Filozofların Âlemin Kıdemi Görüşü Eleştirisi*" makalelerinden faydalanılmıştır.

---

² Ayhan Işık, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 12.

Osmanlı toplumundaki gelişmeler ve ulema ile ilgili bilgi almak amacıyla Anzavur Demirpolat ve Akça Gürsoy'un "*Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema*" çalışmasına başvurulmuştur.

Kudret ve İradenin insan fiillerindeki etkisiyle ilgili olarak Sıddık Korkmaz'ın "*İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Kulların Fiilleri ve Yedi Mezhep Risâlesi Örneği*" çalışmasından da faydalanılmıştır.

MEHMED TEVFİK EFENDİ

Ailesi ve Doğumu

Mehmed Tevfik Efendi, 1826 yılının Şubat ayında Ankara'da doğmuştur. Osman Vehbi Efendinin çocukları arasında ilmi yönden en önde gelenidir. Almış olduğu görevler, yetiştirmiş olduğu talebeler ve ortaya koymuş olduğu ilmi eserler sebebiyle kendisine "Çerkeş Şeyhîzâde"³ denilmiştir. Dedesi, "Çerkeşiyye" tarikatının kendisine nispet edildiği Mustafa Tevfik Efendi'dir.

Yaşamış olduğu süre zarfında dört defa evlilik yapmış olan Mehmed Tevfik Efendi'nin bu evliliklerinden Baha Bey, Ahmed Muhtar Efendi⁴, Miralay İbrahim Ethem Bey, Server Bey ve Mehmed Baha Bey isminde beş erkek çocuğu, Faika Hanım, Seniyye Hanım ve Didar Hanım isimlerinde üç kız çocuğu olmuştur.⁵

Dedesi Mustafa Tevfik Efendi

Kaynaklarda Çerkeşîzâde veya Çerkeş Şeyhîzâde⁶ olarak da geçen Mehmed Tevfik Efendi, Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının çerkeşiyye kolunun kurucusu olan Mustafa Efendi'nin torunudur. Çankırı'nın Çerkeş ilçesinde doğduğu bilinen Mustafa

³ Nihat Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 272-273.

⁴ 1284/1866 tarihinde İstanbul'da doğdu. İlk tahsilini 1288/1871 tarihinde babasıyla birlikte gittiği Ankara'da aldı. 1331 tarihinde Nakîbü'l-Eşrâf oldu. Uzun süre farklı vazifelerle devlet hizmetinde çalıştıktan sonra Mart 1340/Mayıs 1924 tarihinde emekli oldu. Müşir Ömer Neş'et Paşa'nın kızı ile evlendi. Bakırköy Mezarlığı'nda metfundur. Geniş bilgi için Bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996), 1: 239-240.

⁵ Hür Mahmut Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası: Çerkeşîzade Mehmed Tevfik Efendi Ve Levahiyü'l-Kudsiyye Fi Fedaili's-Şeyhi'l-Ekber Adlı Eseri", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, 21 (Ocak-Haziran 2008): 334.

⁶ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 1: 296.

Efendi'nin hayatıyla ilgili fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁷ Mustafa Efendi Safranbolu ilçesine bağlı bir köy olan Zora'da yetişmiş, Halveti-Şâbânî şeyhlerinden Mehmed Efendiye bağlanmış ve ondan hilafet almıştır. Mustafa Efendi'nin Türkçe kaleme aldığı *Risâle fî tahkiki't tasavvuf* adlı eseri şöhretinin saraya kadar ulaşmasında etkili olmuştur.

Mustafa Tevfik Efendi bu risâlesinin baş tarafında devrin padişahı Sultan II. Mahmud'un sorduğu; ulema ile ehl-i tasavvuf arasındaki ihtilafların neler olduğu sorusuna cevap aramış ve bu ihtilafların çözüm yolları hakkında bilgiler vermiştir. Bu eseriyle ismi saray çevresinde duyulmuştur. Bu önemli soruların cevabının bizzat padişah tarafından Mustafa Efendi'den istenmiş olması, onun ilmi açıdan saygın bir âlim olduğunu göstermektedir. Mustafa Efendi bu risâlede tasavvuf tarihiyle ilgili önemli tespitlerde bulunur. Onun tasavvufa verdiği önemi, Melâmiler hakkındaki görüşü sorulduğunda vermiş olduğu cevap göstermektedir. O risâlesinde şeriata aykırı bazı sözler söyleyen ve şeriata aykırı davranışlarda bulunan Melâmi büyüklerinin aslında sözleri ve davranışları dikkatle incelendiğinde bir ihtilafın söz konusu olmayacağını belirtmiştir. Ona göre bu kişiler hallerini gizleyerek halkın ilgi odağı olmaktan uzak durmak istemişlerdir. Çünkü Melâmiler kâmil insanlardır fakat kemale erdirici değildirler. Bu kişiler "râşid" olabilirler ama "mürşid" olamazlar. Ayrıca Mustafa Efendi Melâmilerden dua ve yardım istenemeyeceğini de söylemiştir.

Özetle bu risâlesinde ulema ile meşâyih arasında mana ve öz itibarıyla bir ihtilafın olmadığını, farklılığın sadece lafzî olduğunu söyleyerek ulema ile meşâyih arasını uzlaştırıcı bir metot izlemiştir. Onun bu uzlaştırıcı tavrı ulema üzerinde etkisini göstermiş, bazı âlimler onun tarikatına intisap etmiştir. Şeyhülislam Arif Hikmet, Şeyhülislam Mehmed Saâdeddin Efendi⁸ devrin önde gelen ulemasından Mehmed

---

⁷ Tahir Efendi, *a.g.e.*, s. 84.

⁸ Osmanlı Şeyhülislamı olan Mehmed Saadeddin Efendi İstanbul'da doğmuştur. XVI. yüzyılın tanınmış tarihçisi, padişah hocası ve şeyhülislâmı Hoca Sâdeddin Efendi'nin soyundan gelir. Müderris Abdülhamid Efendi'nin oğludur. Babasından ve dönemin diğer âlimlerinden tahsilini tamamladıktan sonra kadılık mesleğine girip Anadolu'da birçok kazada görev yapmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, "Sâdettin Efendi, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 388-389.

Zihni Efendi⁹ ve Abdullatif Harpûti¹⁰ (1842-1916) onun tarikatına intisap eden âlimlerden sadece bir kaçıdır.¹¹

Babası Osman Vehbi Efendi

Osman Vehbi Efendi'nin neslinden İstanbul'da "Çerkeşîzâdeler" olarak bilinen bir ulema sınıfı ortaya çıkmıştır. Devrin tanınmış âlimlerinden biri olan Osman Vehbi Efendi, babasının vefatından sonra Ankara'ya yerleşmiş ve burada şöhreti yayılmıştır. Birçok eser kaleme almış olan Osman Vehbi Efendi dönemin sultanı II. Mahmut tarafından İstanbul'a davet edilmiş ve kendisine İstanbul ruûs'u¹² verilmiştir. Osman Vehbi Efendi'nin dönemin sultanı için kaleme aldığı *el-Hisnü'l-Hasin ve Tasrifatü'l-Farisiyye* isimli iki eseri basılmıştır.¹³

Sultan Abdülmecit Han devrinin başlarında yetişen en önemli âlimlerden biri olan Osman Vehbi Efendi'nin *Emsile*, *Kelimât-ı Mutasarrife* ve *Kavaid-i i'lâl, Âmil, Mâmül, İrab ve Mûribat, Mamulât-ı Mevsule ile'l-Meçhulât, Tercemetü'r-Risâleti'l-Müteal li-katibi tilke'l-Malûmat* adlı eserleri bugün Tire vakıf kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁴

Mehmed Tevfik Efendi'nin Tahsil Hayatı

Çocukluğunda mahallelerinde mektep bulunmadığından ilk eğitimini babası Osman Vehbi Efendi ile Ankara ulemasından Ahmed Efendi'den almıştır. Bunun yanında Çankırlı Ahmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi ve Hafız Seyyid Efendi'nin

⁹ Son devir Osmanlı âlimi ve müderrisi olan Mehmed Zihni Efendi 10 Temmuz 1846'da İstanbul'da doğmuştur. Meclis-i Kebîr-i Maârif üyesi iken 16 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Küplüce Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedilmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 542-543.

¹⁰ Son dönem Osmanlı ulemasından olan Abdullatif Harpûtinin asıl adı Abdüllatif Lutfi'dir. Harput'ta dünyaya gelmiştir. En ünlü öğrencisinin Tokatlı Mehmed Nûri Efendi olduğu kaydedilmektedir. (Albayrak, *Osmanlı Uleması*, IV, 38). İstanbul'da vefat eden Abdüllatif Harpûti Merkezefendi Kabristanı'na defnedildi. Geniş bilgi için Bkz. Metin Yurdagür, "Harpûti, Abdüllatif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 235-237.

¹¹ Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 272-275.

¹² Sözlükte "baş; kişi, şahıs" anlamındaki re's kelimesinin çoğulu olan ruûs Osmanlılar'da bu anlamından hareketle tayinleri ilgilendiren bir terim olmuştur. XVII. yüzyılın sonlarına doğru tayinlerin bürokratik işlemlerinin yapıldığı kalemin adına dönüşmüştür. Geniş bilgi için Bkz. Recep Ahıskalı, "Ruûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 272-273.

¹³ Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 272-273.

¹⁴ Tahir Efendi, a.g.e., s. 295

akşamları oluşturdukları ders halkalarına devam ederek bu hoca efendilerden icâzetnâme almıştır. Mehmed Tevfik Efendi tahsilini tamamlamak için 1843 yılında Beypazarı'na, 1845 yılında da Dersaadet'e gelmiştir.¹⁵ Çok yönlü bir âlim olan Mehmed Tevfik Efendi'nin almış olduğu ilmi pâyeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1 Temmuz 1834 tarihinde İbtidâ-i hariç pâyesi
- 15 Mart 1835 tarihinde Hareket-i hariç pâyesi
- 5 Şubat 1836 tarihinde İbtidâ-i dâhil pâyesi
- 28 Mart 1838 tarihinde Hareket-i dâhil pâyesi
- 2 Nisan 1843 tarihinde Musılâ-i sahn pâyesi
- 6 Şubat 1850 tarihinde Sahn pâyesi
- 22 Ocak 1851 tarihinde İbtidâ-i altmışlı pâyesi
- 24 Mart 1851 tarihinde Hareket-i altmışlı pâyesi
- 24 Aralık 1853 tarihinde Musılâ-i süleymaniye pâyesi
- 23 Haziran 1857 tarihinde Kazâ-i Halep pâyesi
- 16 Mayıs 1866 tarihinde Kazâ-i Mısır pâyesi
- 3 Nisan 1870 tarihinde Kazâ-i Medine-i Münevvere pâyesi
- 4 Ağustos 1882 tarihinde Pâye-i İstanbul
- 5 Ağustos 1883 tarihinde Kazâ-i İstanbul pâyesi
- 28 Şubat 1889 tarihinde Pâye-i Anadolu
- 26 Aralık 1889 tarihinde Pâye-i Rumeli¹⁶

Memuriyet Hayatı

Mehmed Tevfik Efendi tahsilini bitirdikten sonra 8 Şubat 1856 tarihinde Beşiktaş nâibliği, 23 Haziran 1857'de mevleviyetle Halep kadılığı görevlerinde bulunmuştur. 20 Mart 1859 tarihinde Kayseri, 30 Ağustos 1859'da Çankırı, 13 Mart 1861'de Bursa, 29 Temmuz 1862'de Safranbolu ve 18 Ocak 1866'da Balıkesir nâibliklerinde bulunmuş, 1867 yılında Mısır-ı Kahire mevleviyeti¹⁷ ile taltif edilmiştir.

¹⁵ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13, belge 1.

¹⁶ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 4

¹⁷ Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terim olan Melamilik Osmanlı Devleti'nde dereceleri itibariyle kadılıklar esas olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde "mevleviyet kadılıkları", ikincisine ise "kazâ kadılıkları" denilmekteydi. Osmanlılar da pâyitaht olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan, gerek stratejik gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler yönetim ve halkın güvenliği açısından önem arzettiğinden

Mısır'da bulunduğu sırada çeşitli şiiirlerden oluşan *Divan*'ını bastırmıştır. 15 Ocak 1869 tarihinde Kastamonu müfettiş hükkâmlığına gönderilmiş, aynı senenin sonunda 3 Nisan 1870'de Medine-i Münevvere kadılığına tayin olmuştur. Medine-i Münevvere kadılığı görevinin ardından Ankara'ya dönen Mehmed Tevfik Efendi on yıl boyunca müderrislik vazifesini sürdürmüştür.¹⁸ Ankara'da bulunduğu süre zarfında yirmiye yakın öğrenciye icâzet vermiş *Nahiv, Tahkîk-i İdrâkât ve sarf ilminden mufassal* gibi risâleler ile namazların kazası hususunda bir eser kaleme almıştır.¹⁹

1877 tarihinde Meclis-i Mebûsan'a Ankara mebûsu olarak seçilmiş ve beş yıl sonra 1882 Haziranında İstanbul'a dönmüştür. Mehmed Tevfik Efendi'ye İstanbul payesi ve ikinci dereceden Mecidî nişanı verilmiş, 17 Ocak 1883 tarihinde Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf Müsteşarlığına, 5 Ağustos 1883'de İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. Tevfik Efendi, kadılık görevi süresince yazdığı *Miftahu'l Akâid* adlı risâlesini görev süresi dolduğunda bastırmıştır.²⁰

17 Şubat 1885 tarihinde Bağdat ıslahatı ile ilgili komisyona Bâb-ı Âlî'de Şuarâyı devlet reisi Akif Paşa'nın taht-ı riyasetinde müteşekkil komisyona Meşihat penahîden âza sıfatıyla tayin edilmiş ve bunun akabinde aynı yıl içerisinde Aydın'a bağlı Çeşme kazasında halk arasındaki anlaşmazlığı gidermek üzere kurulan komisyona başkan tayin edilmiştir.²¹ İzmir'de bulunduğu süre içinde *Levâiyhu'l Kudsiyye* adlı çalışmasını kaleme almış ve bu eseri yayımlanmıştır.²²

Mehmed Tevfik Efendi, 7 Nisan 1886 tarihinde Rumeli Kazaskerliği Muavinliği ve Meclis-i Meşâyih Nâzırlığı görevlerine tayin edilmiş, 5 Nisan 1890'da Tetkîk-i Müellefât Encümeni Riyâsetine fahri olarak seçilmiştir. Mehmed Tevfik

---

buraların adlî/kazâî idaresinin başına tecrübeli ulemâ gönderilir ve bu kadılıklar mevleviyet olarak anılırdı. Tayin edilen kadılar da mevleviyet rütbesini kazanmış olurdu. Bu nitelikleri taşıyan müderris ve kadılar “mevâlî, şüyûh-ı müderrisîn, kibâr-ı müderrisîn” gibi sıfatlarla anılmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Fahri Unan, “Mevleviyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 467-468.

¹⁸ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 1

¹⁹ Yücer, “Bir İbn Arabi Müdafaası: Çerkeşzade Mehmed Tevfik Efendi Ve Levahiyu'l-Kudsiyye Fi Fedaili'ş-Şeyhi'l-Ekber Adlı Eseri”, s. 332-334.

²⁰ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 1

²¹ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 1

²² Yücer, “Bir İbn Arabi Müdafaası: Çerkeşzade Mehmed Tevfik Efendi Ve Levahiyu'l-Kudsiyye Fi Fedaili'ş-Şeyhi'l-Ekber Adlı Eseri”, s. 332-334.

Efendi, 28 Şubat 1889'da Anadolu Kazaskerliği payesi²³ ve 26 Aralık 1889'da ise Rumeli Kazaskerliği pâyesi ile taltif edilmiştir.²⁴

Mehmed Tevfik Efendi, Beşiktaş, Halep, Bursa, Balıkesir, Mısır, Medine-i Münevvere ve İstanbul Kadılığı görevlerinde memuriyet süresini doldurmuş; Kayseri, Çankırı, Safranbolu nâibliği ile Kastamonu Müfettiş-i Hükkâmîliğinden istifa ederek ayrılmıştır. Teftiş Hükkâmîliği görevinden İstanbul Kadılığına geçmiş, Milletvekilliği görevinden de Mebûsan meclisinin kapatılmasıyla ayrılmıştır.²⁵

Yaklaşık on dört yıl boyunca Meclis-i Meşâyih Nazırlığı görevinde bulunan Mehmed Tevfik Efendi 1901 yılında vefat etmiştir. Kabri, İstanbul ilinin Fatih ilçesinde, Aksaray civarındaki Sofular tekkesinde Şeyh Ekmeleddin Dergâhı (Şabânî-Çerkeşî tekkesi)'nda bulunmaktadır.²⁶

Tasavvufla İrtibatı

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin dedesi Mustafa Tevfik Efendi, Şabânîyye tarikatı mensuplarınca pir-i sâni kabul edilmiştir. Mustafa Tevfik Efendi'ye nispet edilen Çerkeşîyye kolu Şabânîyye tarikatının Nâsuhîyye kolundan ortaya çıkmıştır. Mehmed Tevfik Efendi'nin Halvetiyye-Şabânîyye tarikatlarının etkisi altında kaldığı açıkça risâlelerine yansımaktadır.

Bu bağlamda kısaca Halvetiyye tarikatından bahsetmek gerekirse Halveti tarikatının kendisine nispet edildiği kişi Ömer el-Halveti'dir.²⁷ Ömer el-Halveti'nin

²³ Osmanlılar da özellikle ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi ifade eden terim. Sözlükte “görev derecesi, rütbe, mertebe” anlamına gelen ve terim olarak ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi anlatan Farsça pâyе kelimesi daha geniş mânada herhangi bir memuriyetin fiilen ifa edilmek üzere değil adının rütbe ve unvan olarak verilmesini belirtir. Osmanlı ilmiye mesleğinde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sıkça kullanılan pâyе terimi hem eğitim öğretim kuruluşları olan medreselerin müderrislerinin, hem de adliye teşkilâtının ayrılmaz elemanları olan kadıların ve zaman zaman askerî sınıfa mensup kişilerin tayin ve terfileri dolayısıyla kaynaklarda geçer. Geniş bilgi için Bkz. Fahri Unan, “Paye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 193-194.

²⁴ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 1.

²⁵ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belge 1.

²⁶ Yücer, “Bir İbn Arabi Müdafaası: Çerkeşizade Mehmed Tevfik Efendi Ve Levahiyu'l-Kudsiyye Fi Fedaili'ş-Şeyhi'l-Ekber Adlı Eseri”, s. 332-334.

²⁷ Halvetiyye tarikatının kurucusu olan Ömer el-Halveti İran'ın Gılân bölgesinin Lâhicân şehrinde doğmuştur. Aslen Şirvanlı olup soyu Şirvan'ın meşhur şeyh ailelerine dayanır. Tebriz'de 800 (1397) yılında vefat ettiği ve Mîr Ali Zâviyesi hazîresine defnedildiği kaydedilmekteyse de son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda onun Azerbaycan'ın Şamahî şehrinin Avahil köyündeki Pîr Ömer Sultan Ziyaretgâhı diye tanınan mekânında medfun olduğu belirtilmekte, ayrıca bu köyde doğduğu ileri

amcası Harizm bölgesinde faaliyet göstermiş olan Ahî Muhammed Halvetî (ö. 1378-79)'dir. Amcası hayatta iken ona intisap eden Ömer el-Halvetî amcasının ölümünden sonra onun irşad faaliyetlerini üstlenmiştir. Bir süre sonra Karakoyunlu hâkimiyetinde bulunan Tebriz'e gitmiş ve faaliyetlerine burada devam etmiştir. Ömer el-Halvetî'nin silsilesinin Zâhid-i Geylani'ye²⁸ nispet edilen Zâhidiyye²⁹ tarikatı silsilesi ile birleşmesi amcası Ahî Muhammed ile gerçekleşmiştir. Bu tarikatın silsilesi ise Sadreddin Erdebil ile birlikte Safeviyye'ye, Ömer el-Halvetî ile birlikte de Halvetiyye'ye dönüşmüştür. Zâhidiyye tarikatının bu iki kolundan biri olan Halvetiyye İslam dünyasının geniş bölgelerine yayılmış meşhur tarikatlardan biri olmuştur. Bunun yanında Safeviyye tarikatından Bayramiyye, ondan da Celvetiyye tarikatı ortaya çıkmıştır. Halvetiyye tarikatının ikinci piri ve tarikatın gerçek kurucusu olduğu kabul edilen, Şamâhî'da dünyaya gelmiş, Bakü'de vefat etmiş olan Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî³⁰ (ö.1463-64)'dir.³¹

Halvetiyye tarikatı temel olarak dört ana kola ayrılmış, bu kollardan da birçok şube meydana gelmiştir. Bu kollar Rûşeniyye (Rûşeniyye kolunun şubeleri Demirtaşıyye, Gülşeniyye, Sezâiyye), Cemâliyye (Cemâliyye kolunun şubeleri Sünbülüyye, Şâbâniyye ve Assâliyye), Ahmedîyye (Ahmedîyye kolunun şubeleri Sinâniyye, Uşşâkiyye, Ramazâniyye, Mısriyye, Muslihiyye, Zühriyye, Câhidiyye, Salahîyye, Buhûriyye, Cihangiriyye, Cerrâhiyye, Raûfiyye) ve Şemsiyye (Şemsiyye kolunun şubesi Sivâsiyye)³² kollarıdır.

Halvetiyye tarikatının Şeyh Şâbân-ı Veli'ye nispet edilen Şâbâniyye şubesi Halevetiyye'nin ikinci büyük kolu olan Cemâliyye koluna bağlıdır. 1494 yılında vefat

---

sürülmektedir (Rıhtım, s. 101). Geniş bilgi için Bkz. Mehmet Serhan Tayşi, "Ömer el-Halvetî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 65.

²⁸ 615 (1218) yılı civarında Hazar denizinin güneybatı sahili boyunca uzanan Gılân (Geylân) eyaletinin Siyâvrud nahiyesinde doğdu. Geylânî, Allah'ın bin bir isminin özü olarak kabul ettiği on iki isimden oluşan esmâ zikriyle seyrüsülûk metodunu uygulayan ilk sûfidir. İbrâhim Zâhid hakkındaki ilk kaynak, İbn Bezzâz'ın 759 (1358) yılında tamamladığı "Safvetü'ş-şafa" adlı kitabıdır. (Minorsky, *The Turks, Iran and Caucasus in the MiddleAges*, s. 516; Abbaslı, XL/158 [1976], s. 288, 302 vd.; Aubin, XXI-XXIII [1991], s. 39). Geniş bilgi için Bkz. Mustafa Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 359-360.

²⁹ İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye (ö. 700/1301) nisbet edilen Ebheriyye'nin kollarından bir tarikat. Zâhidiyye tarikatının piri, esmâ zikriyle seyrüsülûk usulünü tesbit eden mutasavvıf İbrâhim Zâhid-i Geylânîdir. Geniş bilgi için Bkz. Bahadıroğlu, a.g.e., s. 359-360.

³⁰ Asıl adı Seyyid Cemâlüddîn Yahyâ b. Seyyid Bahâiddîn eş-Şîrvânî'dir. Halvetiyye tarikatının ikinci kurucusu olan sûfi müelliftir. Geniş bilgi için Bkz. Mehmet Rıhtım, "Yahyâ-yı Şîrvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 264-266.

³¹ Geniş bilgi için Bkz. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 393-395.

³² Uluda, g"Halvetiyye", s. 392-393

eden Aksaraylı Cemâl-i Halveti³³ tarafından kurulmuş olan bu kol, Cemâl-i Halveti'nin ölümünden sonra üç şubeye ayrılmıştır. Bu üç şubeden Şâbâniyye kolunun kurucusu Bolu'da ikamet eden, Cemâl-i Halvetinin halifelerinden biri olan Tokatlı Hayreddin'in yanında seyrü sülûkünü tamamlayan ve Kastamonu'da faaliyet gösteren Şeyh Şâbân-ı Veli'dir.³⁴ 16. yüzyılda sadece Kastamonu ve çevresinde tanınan Şâbâniyye tarikatı, 17. yüzyıldan sonra Anadolu'dan Balkanlara, oradan da Hicaz, Mısır ve Suriye gibi birçok bölgeye ulaşmıştır.

İstanbul'da bir halveti dergâhına şeyhlik eden ve 685 halife yetiştirmiş olan Karabaş Veli'den sonra ise Şâbâniyye tarikatının merkezi İstanbul'a taşınmıştır. Karabaş Veli'nin yetiştirmiş olduğu halifelerden birisi olan Mehmed Nasûhî³⁵ 1688 yılında kendi adına nispetle açmış olduğu tekkede irşad faaliyetlerine devam etmiş ve daha sonra Şâbâniyye-Karabaşıyye tarikatının Nasûhiyye kolunun kurucusu kabul edilmiştir. Nasûhi tekkesi İstanbul'da Şâbâniyye tarikatının en önemli merkezlerinden biri olmuş, tekkelerin ve zaviyelerin kapatılmasıyla ilgili kanun çıkana kadar İstanbul'da tasavvufi ve kültürel birçok faaliyet göstermiştir.

Şâbâniyye tarikatının 18. yüzyılda farklı bölgelerde temsil eden, Nasûhiyye kolundan Çerkeşli Mustafa Efendiye nispet edilen 19. ve 20. yüzyıllarda etkili olan Çerkeşîyye kolu ortaya çıkmıştır. Tarikat silsilesi Mehmed Nasûhî'ye ulaşan Çerkeşî Mustafa Efendi, tarikat mensuplarınca pîr-î sâni kabul edilmiştir. Çerkeşî'nin silsilesinin Mehmed Nasûhî'ye ulaşması, Mudurnulu Abdullah Rüşdü Efendi'nin halifesi olan Şeyh Mehmed Efendi vasıtasıyladır. Çerkeşî Mustafa Efendinin silsilesi kendisinden hilafet almış olan Ankaralı Hüseyin (Tirîtzâde) Efendi'nin silsilesi yoluyla

³³ Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu ve bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi olan Cemâl-i Halveti önemli bir âlim ve şairdir. Bkz. Mehmed Serhan Tayşi, "Cemâl-i Halveti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 302-303.

³⁴ (ö. 976/1569)Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının kurucusu olan Şeyh Şâbân-ı Veli Kastamonu'nun Taşköprü ilçesinde dünyaya gelmiştir. Hayatına dair bilgilerin önemli bir kısmı, Şâbân-ı Veli Dergâhı'nın beşinci şeyhi Ömer Fuâdî'nin Menâkıb-ı Şeyh Şâ'bân-ı Veli adlı eserine dayanmaktadır. Geniş bilgi için Bkz. Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, "Şâbân-ı Veli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 208-210.

³⁵ (ö. 1130/1718) Halvetî-Şâbânî tarikatının Nasûhiyye kolunun kurucusu olan Mehmed Nasûhî Üsküdar Toygar tepesi'nde Bulgurlu Mescidi yakınlarında dünyaya geldi. Doğum tarihini, Nasûhî Tekkesi'nin son postnişini torunlarından Ahmed Kerâmeddin Efendi 1060 (1650), Sâdık Vicdânî 1058 (1648) veya 1063 (1653) olarak kaydeder. Sipahi zümresinden bir seyyid ailesine mensup olan Nasûhî Bey'in oğludur. Asıl adı Mehmed olup babasının adıyla tanınmıştır. 17 Ramazan 1130 (14 Ağustos 1718) tarihinde vefat eden MehmedNasûhî dergâhın hazîresine defnedildi, bir süre sonra kabrinin üzerine bir türbe inşa edildi. Geniş bilgi için Bkz. Kerim Kara, "Mehmed Nasûhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 500-502.

günümüze kadar gelmiştir. On üç kadar halife yetiştirmiş olan Mustafa Efendi'ye nispet edilen Çerkeşiyiye tarikatı Halîliyye ve İbrâhimiyye olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Genel olarak Anadolu'da faaliyet göstermiş olan Halîliyye kolunun kurucusu Geredeli Halil Efendi'dir.³⁶

Mehmed Tevfik Efendi'nin de mensupu olduğu, dedesi Mustafa Efendi'ye nispet edilen Çerkeşiyiye kolunun ortaya çıkmasında etkili olan tarikatlar yukarıda bahsedildiği üzere Halvetiyye ve Şâbâniyye'dir. Halveti tarikatının dört ana kolundan ikinci büyük kol olan Cemâliyye kolundan Şâbâniyye şubesi ortaya çıkmıştır. Şâbâniyye tarikatının Nâsûhiyye kolundan ise Çerkeşiyiye şubesi ortaya çıkmıştır. Nitekim Çerkeşî Mustafa Efendi'nin tarikat silsilesi Zoralı Şeyh Mehmed, Mudurnulu Şeyh Abdullah Rüşdü (ö. 1141), Nasûhiyye kolunun kurucusu Şeyh Mehmed Nasûhî Üsküdârî (ö. 1130/1718), Karabaşiyiye kolunun kurucusu Karabaş Velî (ö. 1097/1686) vasıtasıyla tarikatın pîri Şeyh Şâbân-ı Velî'ye (ö. 976/1568) ulaşır. Bu tasavvufî geleneğin Mehmed Tevfik Efendi üzerindeki etkisi tasavvuf eserlerinde açıkça görülmektedir. Ayrıca bu etki kelâm risâlelerinde de kendini göstermektedir.

Kelâmi Yönü

Günümüze kadar Tevfik Efendi üzerinde yapılan çalışmaların odak noktası kaleme aldığı tasavvuf risâleleri olmuştur. Tevfik Efendi'nin tasavvuf alanındaki eserleri incelenmiş ve tasavvufî görüşleri açıklanmıştır. Tevfik Efendi sadece tasavvuf alanında değil kelâm alanında da birçok eser kaleme almıştır. Biz buradan yola çıkarak tezimizde Tevfik Efendi'nin kelâm risâlesini inceleyerek görüşlerine daha bütüncül bir şekilde yaklaşmayı hedefledik. Bu bağlamda Tevfik Efendi'nin kelâm alanındaki “*Hudûs-ı Âlem*”, “*Mâhiyetü'l-Ecsâm*”, “*Efâlü'l-Ibâd*” ve “*Vucûb*” risâlelerini ele aldık.

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi tasavvufî yönü kadar kelâmi yönü de güçlü olan bir âlimdir. Tevfik Efendi kelâm alanının önemli mevzuları hakkında birçok risâle kaleme almıştır. Bu risâleler Tevfik Efendi'nin kelâmi mevzulara ve alandaki önemli isimlerin kelâmi görüşlerine hâkim bir âlim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Tevfik Efendi'nin içinde yetişmiş olduğu tasavvufî geleneği kendine has bir üslup ile yorumlayarak kelâm konularının değerlendirilmesinde kullandığını görmekteyiz.

³⁶ Mustafa Tatcı, “Şâbâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 211-215.

Tevfik Efendi'nin kaleme almış olduğu *Hudûsü'l-Âlem, Mâhiyetü'l-Ecsâm, Efâlû'l-Ibâd* ve *Vucûb* risâlelerinde kelâmî konular hakkında belirli bir mezhebin görüşüne bağlı kalmadan konulara yaklaştığını görebilmekteyiz. Mesela Tevfik Efendi âlemin hudûsu konusunda filozofların görüşleri karşısında kelâmcıların fikirlerini savunmaktadır. Bu savunmayı yaparken de dayanak noktasını Gazzâli ve İbnü'l-Ârabi oluşturmaktadır. *Mâhiyetü'l-Ecsâm* risâlesine baktığımızda ise onun Eş'âriilerin görüşlerine katıldığını görmekteyiz. Tevfik Efendi *Efâlû'l-Ibâd* risâlesinde ise Mâtûrîdîlerin görüşlerinin daha çok hakka yakın olduğunu dile getirmektedir. Buradan hareketle Tevfik Efendi'nin herhangi bir görüşü savunan bir âlim olmayıp, konuları detaylı bir şekilde değerlendiren ve bunun sonucunda doğru görüldüğü görüşü savunan bir âlim olduğu ortadadır.

Diğer yandan Tevfik Efendi ele almış olduğu konuları açıklarken öncelikle konu ile ilgili kavramların tanımını yapmakta sonrasında konuyla ilgili ana fikirlerin neler olduğunu ve kimlerin savunduğunu aktarmaktadır. Akabinde ise kendi görüşünün ne olduğunu delilleriyle açıklamaktadır. En son olarakta konuyu tasavvufî bir bakış açısıyla değerlendirmektedir.

Tevfik Efendi'nin kelâm ile ilgili ele almış olduğu risâleler ve bu risâlelerde takip etmiş olduğu yöntem bizlere kendisinin kelâmî kişiliğinin ne derece güçlü olduğu hakkında fikir vermektedir. Tevfik Efendi'nin klasik kelâm kaynaklarındaki bilgileri aktaran bir âlim olmaktan daha çok konuları kendine has bir üslup ile değerlendirmesi, sadece bir mezhebin görüşüne bağlı kalmayarak objektif bir tavır içinde olması ayrıca içinde yetişmiş olduğu tasavvufî geleneği kelâm ile birleştirerek farklı şeyler söylemesi bizlere nedenli önemli bir âlim olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Tevfik Efendi'nin kelâmî görüşlerinin ortaya çıkarılması büyük önem arz etmektedir.

Eserleri

Meziyyet-i İslamiyye

Mehmed Tevfik Efendi'nin 68 sayfadan oluşan bu eseri iman, ibadet ve muamelat gibi birçok konuyu içermektedir. İtikâdî meselelerin açıklanması ile başlayan risâle imanın şubeleri ve kolları ile devam etmektedir. Tevfik Efendi risâlenin başında ilk maksadının ahkâm-ı usûliyye yani itikâdî meselelerin açıklanması olduğunu, ikinci maksadının ise ahkâm-ı fer'iyyeden yalnız şubeyi imaniyyenin

açıklanması olduğunu beyan etmiştir. Eserin ilk bölümü 12 risâleden oluşmaktadır. Bu risâleler Âlemin hudûsu, Âlemin fani olması (bu fasıl mesele-i hudûsun bir ferî olarak açıklanır), Marifetullahın zorunlu olması, İsbât-ı vacip, Tevhid-i Bâri, Melekler, Nübüvvet ve Kitaplar, Kaza ve Kader, Kabir ahvali, Ahiret günü, Dar'ul huld ve Şefaat'dir.

Eserin ikinci bölümündeki başlıklar ise şunlardır: Zikir, Temizlik, Setri Avret, Salat, Oruç, Hac, Zekât, Zinadan korunma, Livata, Nikâh, Nikâh hukukunu muhafaza, Anne-babaya iyilik yapma, Evlatların terbiye edilmesi, Mal sahibinin hukuku, Sıla-i rahim, Komşu hakkı, Ticaret hukukunun korunmasıdır. Bu konuların ardından kısa kısa birçok konuya da değinmiştir.³⁷

Gâyetü'l-beyân fî ilmi'l-mîzân

Mantık ilmini beyan ederek başlayan bu risâle içerisinde felsefe ve kelâmın/sözün nasıl olması gerektiği gibi muhtelif konular da yer almaktadır. Mehmet Tevfik Efendinin kaleme almış olduğu bu risâle toplam 63 sayfadan oluşmaktadır. İlk 59 sayfası mantık ilminden, bu ilim için gerekli olan kavramlardan ve bu kavramların açıklanmasından, kıyas ve çeşitleri gibi muhtelif birçok konulardan bahsetmektedir. Risâlenin son 4 sayfası münazara ve bir konu hakkında konuşma yapılacaksa o konuşmanın hangi kurallara uyması gerektiği hakkındadır. Kişinin öne sürmüş olduğu fikirlerini delil ile ispat etmesi ve bu delillerin nasıl ortaya konacağı hakkındadır.³⁸

Behçetü't-tarf fî ilmi's-sarf

Sarf ilmi konusunda yazılan bu eser Arapça olarak kaleme almıştır. 85 sayfadan oluşan bu eserde klasik sarf ilmi anlatılmıştır.³⁹

İcmâlü İlmü'n-Nahv

Behçetü't-tarf fî ilmi's-sarf adlı risâlenin devamında yer alır. Sarf bölümünün bitimiyle 85. sayfadan başlamakta 152. sayfada son bulmakta olan bu bölüm 66

³⁷ Mehmed Tevfik Efendi, *Meziyyet-i İslamiyye (1306)*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4888.

³⁸ Tevfik Efendi, *Gâyetü'l-beyân fî ilmi'l-mîzân (1306)*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4888.

³⁹ Tevfik Efendi, *Behçetü't-tarf fî ilmi's-sarf (1308)*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4887.

sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu bölümde klasik nahiv ilmi ile ilgili konuları anlatmıştır.⁴⁰

Tuhfetü's-sıbyan

Nahiv konularını özet bir şekilde içeren bu risâleyi Mehmed Tevfik Efendi çocuklar için kaleme almıştır. *İcmalü İlmü'n-Nahv* risâlesinden hemen sonra gelen bu eser 152. sayfadan başlamakta olup 162. sayfada son bulmaktadır. Bu on sayfalık risâle Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır.⁴¹

Miftâhu'l-akâid

28 sayfadan meydana gelen bu risâleyi Mehmed Tevfik Efendi Osmanlıca olarak kaleme almıştır. İtikat ve İbadet olmak üzere iki bölümden oluşmakta olan bu eserin itikat kısmında zat, sıfat, melaike-i izam, nübüvvet, kitap, ahiret günü, kaza ve kader beyanı olmak üzere yedi fasıl hakkında bilgi verilmiştir. İbadet kısmında ise ibadet-i bedeniye beyanı, ibadet-i maliyye beyanı, ibadet-i maliyye ve bedeniyyeye cami olan ibadet beyanı olmak üzere üç fasla yer verilmiştir. Risâle sonuna eklenmiş olan yarım sayfalık imamet beyanı başlığı ile son bulmaktadır. *Miftahu'l-akaid* adlı bu eser *Behçetü't-tarf fi ilmi's-sarf* adlı risâlenin 162. sayfasından 190. sayfaya kadar olan kısımda yer almaktadır.⁴²

Levâiyhu'l-Kudsiyye

15 sayfadan oluşan bu risâle Osmanlıca kaleme alınmıştır. Genel olarak içeriğinde evliyalardan bahsetmektedir. Tam anlamıyla bir İbn-i Arabi savunması olan bu risâlede Mevlana gibi zatlara yönelik tenkitlerde bulunan kişilere karşı bir savunma yapılmıştır.⁴³ Mehmed Tevfik Efendi toplamda dört mukaddimededen oluşan bu eserin birinci mukaddimesinde evliyaların peygamberlerin varisleri olduğundan, ikinci mukaddimedede meratıb-ı sufiyenin üç aşaması bulunduğundan, bunların da tecelli-i efal, tecelli-i sıfat ve tecelli-i zat olduğundan ve bunun yanında zahiri ve leduni ilminden bahsetmiştir. Üçüncü mukaddimedede ayet ve hadîslerden müteşabih olanların

⁴⁰ Tevfik Efendi, *İcmalü İlmü'n-Nahv*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4887.

⁴¹ Tevfik Efendi, *Tuhfetü's-sıbyan*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4887.

⁴² Tevfik Efendi, *Miftâhu'l Akâid*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4887.

⁴³ Yücer "Bir İbn Arabi Müdafaası: Çerkeşizade Mehmed Tevfik Efendi Ve Levahiyu'l-Kudsiyye Fi Fedaili'ş- Şeyhi'l-Ekber Adlı Eseri", s. 332-334.

tevilinden ve bunları herkesin idrak edemeyeceğinden, dördüncü mukaddimede bir kimseye nispet edilen kelime-i küfrün o kişiden sudur ettiği sabit olmadıkça o kimse hakkında küfre düştüğüne dair hüküm vermenin katıyyen câiz olmadığından bahsetmektedir.⁴⁴

Şerh-i Akâid-i Neseî Tercümesindeki Hatalara Dair Risâle

Mehmed Tevfik Efendinin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle önceden yapmış olduğu Neseî akaidi tercümesindeki hataların düzeltilmesi hususundadır. Bu eser toplamda 29 sayfadan oluşmaktadır.⁴⁵

Kasâid-i Tevfik

Mehmed Tevfik Efendi bu risâlesini 1283/1867 yılında Mısır mevleviyetinde bulunmuş olduğu sırada yazmış olduğu bazı kasideleri toplayarak *Dîvançe-i Tevfik* namında bastırmış olduğunu bildirmektedir. Daha sonraları bu risâle *Kasaid-i Tevfik* ismiyle de tab olunmuş ve yayınlanmıştır. Osmanlıca olarak kaleme alınmış olan bu eser 16 farklı kasideden meydana gelmekte olup risâlenin sonunda da Mehmed Efendinin tercüme-i hal bilgileri yer almaktadır. 48 sayfadan meydana gelmiş olan bu kasideler mukaddimeden sonra tevhid-i bari kısmıyla başlamaktadır.

İçerisinde kaside-i vucûd der methi rasül, kasîde-i imkaniyyedir hak seyyidilkevneyn ve rasul-ü sakaleyn sallallahu aleyhi ve sellem, kaside-i miraciyye, naat-ı şerif, mersiyyedir hal hazreti İmam Hüseyin, Kaside-i rahşiyedir methi sultan Abdülaziz Han, Kaside-i Fahtiyye, Der methi sultan-ı zaman Abdülhamit Han, Şeyhülislam Muhammed Saadeddin Efendi hakkında, Meşihati Aliyye devletlü semahetlü Ahmet Esad Efendi Hazretleri hakkında, Musa sufûtî paşa, Nasihatü'l-ihvan adlı kasideler yer almaktadır.⁴⁶

---

⁴⁴ Tevfik Efendi, *Levâiyhu'l Kudsiyye*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4167, Tasnif No: 3507.

⁴⁵ Tevfik Efendi, *Şerh-i Akâid-i Neseî Tercümesi*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 36505. Ver No: 28767.

⁴⁶ Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 36211. Ver No: 28485.

Ta'zîmu's-Sahâbe

Bu eserinde sahabeye dair konularda açıklamalar yapan Mehmed Tevfik Efendi eserinin başında mukaddime vermeden konuya girmiştir. Sahabenin faziletinden, onlara saygının vacip olduğundan bahseden müellif eserinde özellikle Aşere-i Mübeşşire'den, Hz. Ali ve Hz. Muaviye'den, Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam arasındaki olaylardan bahsetmiştir. Bunun yanında Hz. Hüseyin ve Yezid arasındaki olayları da konu edinmiştir. Genel olarak bahsedilen bu olaylar hakkında Mehmed Tevfik Efendi ehl-i sünnetin görüşlerini açıklamıştır.⁴⁷

Risâle fi's-Saade ve'r-Rakabe

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle 4 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu eserde saadet ve şekâvet ehli ili ilgili bilgiler vermektedir. Konuya Peygamber aleyhi selâmın “saîd o kimsedir ki annesinin karnında saîd olmuş, şakî o kimsedir ki annesinin karnında şakî olmuştur” hadîsini naklederek başlamaktadır. Allah'ın insanları yaratmış olduğu fitrattan bahsetmektedir. Buna göre de temiz nefislerden güzelliklerin, bulanık nefislerden de kötülüklerin çıkacağını söylemektedir. Mehmed Tevfik Efendi temiz nefislerden Kur'ân'daki nûrun ala nûr ayetinin tezahür edeceğini, bulanık nefislerden ise dalalet üzerine dalalet ayetinin tezahür edeceğini söyleyerek konuyu bitirmektedir.⁴⁸

Hudûsu'l-Âlem Risâlesi

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle 2 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu eserde âlemin kadîm ve hâdis olması meseleni incelemiştir. Risâleye baktığımızda Mehmed Tevfik Efendi'nin âlemin hâdis olduğu görüşüne sahip olduğunu ve bu fikrini Gazzâli ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den verdiği delillerle desteklemiş olduğunu görmekteyiz.⁴⁹

---

⁴⁷ Mehmed Tevfik Efendi, *Ta'zîmu's-Sahâbe*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4653, 14-28.

⁴⁸ Mehmed Tevfik Efendi, *Risâle fi's-Saade ve'r-Rakabe*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4658, 41-43.

⁴⁹ Mehmed Tevfik Efendi, *Hudûsu'l-Âlem*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4657, 43-44.

***Mâhiyetü 'l-Ecsâm* Risâlesi**

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle takriben 4 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu eserde cisimlerin mâhiyetinden, Kelamcılarının ve Filozofların bu konudaki fikirlerinden bahsetmiştir. Daha sonra konuyla ilgili olarak Gazzâli'nin fikirlerine yer vermiştir. Risâlenin sonunda ise konuya kendine özgü olarak tasavvufi bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.⁵⁰

***Efâlî 'l-Ibâd* Risâlesi**

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu bu risâle takriben 6 sayfadan oluşmaktadır. Bu risâle *Mâhiyetü 'l-Ecsâm* risâlesinin ardından gelmektedir. Bu eserde Tevfik Efendi kulun fiillerinin mâhiyetinden Eş'âri, Mu'tezile ve Mâturîdî mezheplerinin bu husustaki görüşlerinden bahsetmektedir. Ayrıca İbn-i Kayyım el-Cevziyye'nin *el-Kasîdetü 'n-Nûniyye* adlı eserinde bu konunun nasıl ele alındığını nakletmektedir.⁵¹

***Vucûb* Risâlesi**

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak yazmış olduğu iki bâb ve bir sonuçtan oluşan bu risâle 27 sayfadır. Birinci bâb şer'i ve aklî bir vucûbu Allah'a isnat etmenin uygun olmayacağı hakkındadır. İkinci bâb ise Allah Teâlâ'ya sıradan bir vucûbun isnadını sahih görmek hakkındadır. Mukaddimedede bulunan son bölümde ise Tevfik Efendi Allah Teâlâ'nın sahih olan tevbeyle kabul edip etmemesi meselesinden bahsetmektedir. Bu risâlenin devamında istitrat bölümü bulunmaktadır. İstitrat kısmının başında Tevfik Efendi Gazzâli'nin âlemin mükemmelliği görüşüyle ilgili bilgiler verir. Daha sonra ise hangi durumlarda kulların tevbesinin kabul edileceğinden bahsetmektedir.⁵²

⁵⁰ Mehmed Tevfik Efendi, *Mâhiyetü 'l-Ecsâm*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4656, 45-49.

⁵¹ Mehmed Tevfik Efendi, *Efâlî 'l-Ibâd*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4656, 45-49.

⁵² Mehmed Tevfik Efendi, *Vucûb*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 4653, 1-13.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUDÛSU'L ÂLEM, MÂHİYETÜ'L-ECSÂM, EFÂLÜ'L-İBÂD VE VUCÛB RİSÂLELERİNİN ÇEVİRİLERİ

1.1. *Hudûs-ı Âlem Risâlesi (Osmanlı Türkçesi)*

Maksad-ı evvelden işbu fasıl âlemin hudûsu beyânındadır. Ma'lûm ola ki înde'l-hukemâ vâhid-i basît-î hakîkîden yani sıfat-ı hakîkiyye ve i'tibâriyyesi olmayıp efâl ve âsâr-ı âlât ve şurût vasıtasıyla olmayan fâil-i vâhidden asâr-ı mütekessirenin sudûru muhâl olduğuna binâen Vâcib-i Teâlâ hazretlerinden ibtidâen sâdır olan yalnız akl-ı evvel olup ondan dahi akl-ı sâni ile felek-i evvel ve hilm-i cerâ akl-ı âşir ve ondan dahi mevâdd-i unsuriyenin sudûruna kâil olarak yedi kevkeb-î seyyâr ve her birinin sehnî kendisinde merkûz olan kevkeb sahnında olmak üzere birbirine mülâsik ve birbirine muhît ve ne hafîf ve ne sakîl ve mâ-verâsı ne lâ halâ ve ne de lâ melâ ve hark ve eltiyâmı gayr-i kâbil dokuz felek külli ispat ve kadîmden hâdîsin sudûrunun imtinâ'ı cihetle eser-i kadîmin lüzûm-ı kıdemine binâen Pisagores ve Sokrat ecsâmın bi-zâtîha kıdem ve bi-sıfâtîha hudûsuna ve muallim-i evvel Aristoteles ile muallim-i sâni Fârâbi ve İbn-i Sînâ dahi bi-zâtîha ve bi-sıfâtîha kıdemine zâhib olmuşlardır. Kavleyn-i mezkûreyin teaddüd-ı zevât-ı kadîmeyi mucîb ve zât-ı ecel ve i'lânın fâil-i müceb olduğunu müstelzîm olmakla küfr-i mahz olduğu cây-ı tereddüd değildir. Kâle'l imam⁵³

İhtâr

Hukemâ-yı mûmâ-ileyhimin ber-vech-i muharrer kıdemine zâhib oldukları eflâk-ı tîs'a'nın kıdem ve ezeliyeti şöyle dursun aslen vücûd-ı hâricîyyesi bile olmadığı müteahhirîn hukemâ indinde berâhîn-i aklîyye-i kâtı'a ile [s.4] sabit olduğu gibi şer'an

⁵³ في خاتمة تهافتة الفلاسفة فان قال قائل قد فصلت مذاهب هؤلاء افقطعون بكفرهم و وجوب القتل لمن يعتقد اعتقادهم قلنا تكفيرهم لا بد منه في ثلاث مسائل احديها مسئلة قدم العالم و قولهم ان الجواهر كلها قديمة و الثانية قولهم ان الله تعالى لا يحيط علما با لجزئيات الحادثة من الأشخاص الثالثة في انكار بعث الاجساد و حشرها.

Tehafütü'l Felâsifenin sonunda "bir kişi, siz filozofların görüşlerini anlattınız. Onların küfre düştüğünü ve onlar gibi inananların katlinin vacip olduğunu söyleyebilir misiniz? diye sorarsa biz deriz ki, onları üç meselede küfürle itham etmek gerekir. Bunlardan birincisi âlemin kadîm olması meselesidir. Filozoflar bütün cevherlerin kadîm olduğunu iddia ederler. İkinci mesele filozofların Allah Teâlâ'nın kişilerden hâdis olan cüzleri ezeli ilmiyle bilmediği görüşüdür. Üçüncü mesele ise filozofların cesetlerin dirilmesini ve haşrını inkâr etmeleridir." Gazzâlî, *Tehafütü'l-Felâsife*, nşr. ve çvr: Mahmut Kaya-Hüseyin Saroğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005) s. 225-226.

dahi muhakkaktır. Kâle'l İmâm fi sûreti'l-enbiyâi inde tefsir kavlihî Teâlâ⁵⁴ Akl-ı kâsıra kalırsa bu bâb da İmam Dahhâk'ın kavli hukemâ-î cedîdenin edfille-i akliyesine tamamihâ muvâfık olmakla kavli mezkûr sâirelerden ekvâdır ve ale'l tekâdîris-selleseti işbu âyet-i celilenin âhiri ile sûre-i yâsinde vâki' olan⁵⁵ kavli-i şerîfi hukemâ-î mütekaddîminin vech-i meşrûh üzere ispat edüp kıdemine hükm ettikleri eflâkın adem-i vücudına bi-i' bâratihâ delâlet-i sarîha ile delâlet eder. Zira sebh bir cismin cism-i âharı hark ve şakk ederek seyr ve harekesine derler. Suda balığın ceryânı gibi hukemâ-î mezkûrenin hayâl-î batılları vechile mevcût olan eflâkta ise kevâkîbin evvel sûretle seyr ve harekesi muhâl olduğu eclâ-yı bedîhiyyattandır ve şurası dahi hafî olmaya ki hukemâ-î mezkûrenin ber-vech-i muharrer eflâk-ı salebe-i şefâfe ispatları yakın ifade eder.

Bir delil-i aklîye müstenîd olmayup seyyârât ve sevâbetin bilâ-amed ve lâ-istinâd cû semada seyr ve sebâtlarını akıllarına sığdıramayarak ol vakte kadar keşf olunabilen seyyârât için yedi ve sevâbed için bir ve cümlesini yirmi dört saate karîb bir müddette bir kere şarktan garba idaresi için atlas nâmıyla bil ki cem'an dokuz aded eflâkın lüzumunu tahayyül ve tevehhümlerine mübtenîdir. Zira ecsâm-ı şefâfenin rasat ile ru'yeti nâ-kâbildir. Hukemâ-î mûmâ-ileyhimin kâide-i sâbıka ve bu bâb da serd ve ityân ettikleri delillerinin mukaddemât-ı fâsîdeden mürekkep sırf safсата olduğu kütüb-i kelâmiyyede ber-tafsil-i mezkûr olup işbu risâle-i muhtasaranın tahmilî olmadığı cihetle beyânından tay-ı tomar-ı makâl olunmuştur. Mûmâ-ileyhim kıdemine ittifak ettikleri zât da ihtilaf edüp zî-mikrâtis zât-ı mezkûr griyyü'ş-şekl kısmet-i infikâkiyyeyi gayr-i kâbil ve li-zâtihî harekât-ı dâimi ile müteharrîk eczâ-i mütekessira

⁵⁴ اولم يرالذين كفروا ان السموات والارض كانتا رتقا ففتقناهما (Enbiyâ, 21/30).

el-felekü fi kelâmi'l-arabi külli şey'in dâiri ve cem'ahu eflâki ihtelefe'l-ârâi fihi fe kâle ba'duhüm el-felekü leyse bi-cismi ve innemâ hüve medârun hâzihî nücümü ve hüve kavli Dahhâk ve kâle'l-ekserün bel hiye ecsâmi tedevvera'n- nücümü aleyhâ ve hezâ ekrabu ilâ zâhiri'l-kur'an sümme ihtelefû fi keyfiyetihi fe kâle ba'duhüm el-felekü mevcun mekfûfun tecriye'ş-şemsi ve'l-kameri ve'n-nücümü fihi ve kâle'l Kelbî mâe mecmû' tecrî fihi'l kevâkib ve kâle cumhûru'l-felâsifeti ve ashâbu'l-hey'eti innemâ ecrâmi salbeti lâ sekilete velâ hafifete gayr-ı kâbileti li'l-harki ve'l-iltiyâmi ve'n-numuvve ve'z-zübûl.

İmam Gazzâli Enbiya 21/30'un tefsirinde şöyle dedi: *İnkâr edenler göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan yarattığımızı görmediler mi? hâla inanmayacaklar mı?* (Enbiyâ, 21/30). Felek Arap kelamında toplanan ve daire şeklinde olan her şeydir, felekler hakkındaki görüşte farklılık vardır. Filozoflardan bazıları felek cisim değildir, ancak o yıldızların yörüngesidir dedi. Bu da Dahhâkın sözüdür. Onlardan çoğu bunun aksine feleğin üzerinde yıldızların döndüğü cisimlerdir dediler ve bu ise Kur'an-ı Kerim'in zâhirine yakındır. Sonra onun keyfiyeti hakkında ihtilaf çıktı yine onlardan bazıları felek güneş, ay ve yıldızların içinde aktığı yerdir dediler. Kelbî gezegenleri meydana getiren suyun toplandığı yerdir dedi. Felsefecilerin çoğu ve Ashabu'l-hey'et: Cisimler ne ağır ve ne hafiftir, yine cisimler yarık, boşluk, büyüme ve solgunluk içermez.

⁵⁵ “وكل في فلك يسبحون” (Yâsin, 36/40). Her biri bir yörüngede yüzmektedir.

olup bir birine tesâdümünden işbu âlem hâsıl ve harekât-ı semâviyeden dahi îmtizâcât-ı anâsiriyye vücûda geldiğine bazıları [s. 5] dahi asl-ı mezkûr mâ' olup tekâsüf ve incîmadından arz ve bi't-taltîf nâr ve hava ve nârın duhânından semâ hâsıl olduğuna ve bazıları dahi asl-ı mezkûr arz olup onun taltîfinden eşyâ-i sâirenin hâsıl olduğuna ve bazıları dahi asl-ı mezkûr hava olup onun taltîfinden nâr ve onun tekâsüfünden sâireleri ve duhânından semâ hâsıl olduğuna ve bazıları dahi asl-ı mezkûr buhar olup taltîfinden nâr ve hava ve tekâsüfünden arz hâsıl olduğuna ve bazıları dahi asl-ı mezkûr nûr ve zulümât olduğuna ve daha türlü türlü bir takım hezeyâna zâhib olmuşlardır. Fi'l vâkıa âlemin aslı birdir oda (اول ما خلق الله نوری)⁵⁶ hadîs-i şerîfi muktezâsınca nûr-ı mukaddes-i Muhammedî olup fakat nûr-ı mezkûr kadîm ve ezeli olmayup hudûs-ı zamânî ile hâdis olduğu delil-i âni/înni⁵⁷ ile sâbit ve mütehakkıktır.⁵⁸

Emmâ erbâb-ı milel ve şerâyı' hususiyle milleti İslâmiyye kıdem ile ittisâfı zât-ı ecel ve a'lâya hasr ile ecsâmın zâtihâ ve sıfatihâ hudûsuna yani yok iken bilâ-mâdde fâil-i muhtâr olan Vâcib-i Teâlâ hazretlerinin kudret-i kahîresiyle mevcûd olduğuna kâildirler. İşbu meselenin lâyıkiyla tefhîm ve tefehhüm bir kaç mukaddimenin beyânına mütevakkıf olmakla ber-vech-i zîr ta'tâd olunur.

Birinci mukaddime: Sükûn ile ittisâf hareke ile ittisâfın, hareke ile ittisâf sükûn ile ittisâfın cevâzını müstelzîm olmakla her cismin hareke ve sükûndan hâlî olamaması lazım gelir.

İkinci mukaddime: Bir cisim sakin olup sonra müteharrik, ba'dehu yine sakin olup yine müteharrik olsa iki sükûn ile iki hareke hâsıl olur. Bunlardan sükûn-ı lâhik ile hareke-i lâhika ba'de'l-adem mevcûd olarak kadîm olmaları muhal olduğu gibi sükûn-ı sâbık ile hareke-i sâbıkanın dahi ba'de'l vücûd mün'adem oldukları cihetle

⁵⁶ Allah ilk önce nuru yarattı.

⁵⁷ Eğer bir kıyas formunda orta terim sonucun realitede varlığının illeti olmayıp sadece zihnen bir hüküm verilmesine sebep teşkil ediyorsa buna burhân-ı innî denir. Meselâ, "Her veremli olan öksürür-Bu adam veremlidir-Şu halde bu adam da öksürür" şeklindeki bir kıyasta adamın öksürüp öksürmediği görünür bir olay olarak bilinmiyor, yani orta terim (veremli olma) sonucu gerçek bir olay olarak doğurmuyor; sadece zihnen sonuca delâlet ediyor. Bu sebeple fıkıh usulünde burhân-ı limmiye kıyâs-ı illet, burhân-ı innîye kıyâs-ı delâlet de denilmiştir. Ayrıca bazı mantıkçılar illetten ma'lûle yani sebepten sonuca götüren kıyasa burhân-ı limmî, sonuçtan sebebe götüren kıyasa da burhân-ı innî adını vermişlerdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Burhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 429-430.

⁵⁸ "Allahümme salli ala Muhammedin nuri'z- zâti ve's-sırri's-sârî fi cemi'l esmâ-i ve's-sıfât". Salat Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olsun onun zâtı nurdur, o öyle bir nurdur ki sıfat ve isimleri kendinde toplamış gizli bir sırdır.

mâ-sebbet kıdemihi imtena‘ ademihî⁵⁹ kâidesince kadîm olmaları mümteni olarak mâ-
imtene‘ kıdemihi sebbet hudûsihi⁶⁰ kâidesince her sükûn ile harekenin hâdis olması
lazım gelir.

Üçüncü mukaddime: Bir emr-i hâdis ile muttasıf olan şeyin kadîm olması
muhâldir. Zirâ emr-i hâdis ile muttasıf olan şey kadîm olsa evvel emr-i hâdisin dahi
kadîm olması lazım gelir. Hâlbuki emr-i hâdisin kadîm olması bi’l-bidâhe bâtil
olmakla havâdis ile muttasıf olan şeyin kadîm olması dahi bâtil ve işbu [s. 6] kaziyenin
aks-i nakîzi hükmünce havâdis ile muttasıf olan şeyin kadîm olması muhâl olur. İmdi
ber-vech-i muharrer mukaddeme-i ûlâ mücebince her cismin hareke ve sükûndan hâli
olmadığı, mukaddeme-i sâniye müktezâsınca her hareke ve sükûnun hâdis olduğu
cihetle her cismin havâdisten hâli olamaması lazım gelüp mukaddeme-i sâlise
mefâdince havâdisten hâli olmayan şeyin kadîm olması muhâl olmakla latîf olsun kesîf
olsun her cismin ma‘a avârıza hâdis olması lazım gelüp âlem ise ecsâm ve arazdan
ibâret olmakla bi-cemî‘-i eczâ hâdis olması lazım gelür.

1.2. *Hudûsu ‘l-Âlem Risâlesi (Arapça)*

Bil ki bütün cüzleri ile âlem hâdistir, o yokken sonradan Allah Teâlâ onu
kudretiyle yarattı. Yani belli bir zamandan sonra yokken var etti. Celâlüddîn Suyûtî⁶¹
bu hususta şöyle dedi: Âlem sonradan değildir, çünkü Allah ona değişikliği ve hayal
edilmesi mümkün olmayan şeyleri arz etti. Değişen her şey sonradan yaratılmadır.
Sonradan var olan her şey için bir yaratan gerekir ve muhdîsin de zarûri olarak tek
olması gerekir.

[Derkenâr]: Zarûret sözüyle ilgili olarak Ebû Yüsr el-Pezdevî⁶² bu hususta şöyle
diyor: Hanefilerin önde gelen büyükleri, yaratan ile ilgili sözün zarûret yoluyla
olduğunu söylediler. O da müşâhede yoluyla bilen kimselerde âlemin yaratılışı ve
eşyanın yaratılışı sabit olmuştur. Hâdis olan şeyin bir muhdîsi olması gerekir ve

⁵⁹ Kıdemi sabit olmayan yokluğu reddetmez.

⁶⁰ Hudûsu sabit olan kıdemini reddetmez.

⁶¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö.
911/1505) Tefsîr, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi. Bkz. Halit Özkan, “Suyûtî”, *Türkiye
Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 188-198.

⁶² Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî
(ö.493/1100) Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fakihî. Bkz. Muhammed Aruçi, “Pezdevî, Ebü'l-Yüsr”,
Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV Yayınları,2007), 34: 266-267.

zarûret ise tek olan muhdîs ile ortadan kalkar. Başka söz söylemeye gerek yoktur. Zarûri olarak başka muhdîs yoktur.

Abdülvehhâb eş-Şa'rânî⁶³ Muhyiddin İbnü'l Arabî'nin⁶⁴ futûhât hutbelerinin başında şöyle dediğini söyledi: Allah'a hamd olsun öyle ki O, mevcûdatı yoktan ve yokluktan var etti, yani bir şeyin yokluğunun yokluğu var olmaktır. Bu yönüyle bu bilgi ilahi ilimde ve kadîm ilimlerde de mâlumdur. Mahlûkatın ortaya çıkmasına gelince, o icmâ ile sonradan meydana gelmez. Âlemin varlığı kadîm denilse bu mutlak olarak hatadır veya mutlak olarak sonradan meydana gelmez denilse yine hatadır. Allah hiçbir benzeri olmaksızın âlemi yaratmıştır. Bunun aksini hiçbir kul iddia edemez. Onlardan hiçbiri bir şeyi yoktan var etmeye güç yetiremez, nefsi düşünceyle böyle bir şey inşa edemez. Bundan sonra Allah'ın ilmi kuvveti kimsenin bilmediği bir şekil üzere canlı bir şey var etmeye teberrüz etmiştir. Allah Teâlâ'nın hakikati ile ilgili olarak bunun aksi imkânsızdır.

Allah Teâlâ yarattıklarını ezeli olarak bilir. Havâstan bir kimse âlemin süresinin tarihini akıl, keşif veya deliller yoluyla ortaya koyabildi mi? denilirse, Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî ona şöyle cevap vermiştir: [s. 2] Âlemin yaratılış süresi konusunda bize hiçbir şey ulaşmadı. Âlemin hudûsuna inanış Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinin görüşüdür. Felsefecilere gelince onlar âlem kadîmdir dediler. Onların delillerine verilen cevaplar kelâm kitaplarında tafsilatlı ve apaçık olarak mevcuttur. Felsefecilerden âlemin kadîm olduğunu söyleyenlerin şüphesi nedir denildiğinde Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî şunu söylemiştir: “Bu konuda şüphe Rab ve kulu arasında, yaratan ve yaratılan arasında manevi bir irtibatın var olmasıdır. O eğitendir, eğittiğinden bir şey ister. Yaratan da yaratılandan bir şey ister. Bunun tersini hiçbir kimse akıl edemez, ancak diğeri varsa diğeri var olur.”

Kim âlem kadîm derse yani var olan şey Allah Teâlâ ile beraber aradan hiçbir zaman geçmeden vardı derse bu hâlis olarak küfürdür, bunda da hiç şüphe yoktur.

⁶³ Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdîrrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısri (ö. 973/1565). Mısırlı âlim ve sûfi. Bkz. Hayri Kaplan, “Şa'rânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 347-350.

⁶⁴ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240) Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfi müellif. Bkz. Cağfer Karataş, “İbnü'l Arabî, Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 516-520.

Gazzâlî⁶⁵ *Tehâfütü'l Felâsife*'nin⁶⁶ sonunda şöyle dedi: “Bir kişi, siz filozofların görüşlerini anlattınız. Onların küfre düştüğünü ve onlar gibi inananların katlinin vacip olduğunu söyleyebilir misiniz? diye sorarsa biz deriz ki, onları üç meselede küfürle itham etmek gerekir. Bunlardan birincisi âlemin kadîm olması meselesidir. Filozoflar bütün cevherlerin kadîm olduğunu iddia ederler. İkinci mesele filozofların Allah Teâlâ'nın kişilerden hâdis olan cüzleri ezeli ilmiyle bilmediği görüşüdür. Üçüncü mesele ise filozofların cesetlerin dirilmesini ve haşrını inkâr etmeleridir.” Bu üç mesele herhangi bir şekilde İslamla bağdaşmaz. Bunlara inananlar peygamberleri yalanlayanlardır.” [s. 3]

Onlar (ehl-i sünnet) maslahat yoluyla halk topluluğunu temsilen anlaşılır şekilde söylenmesi gereken şeyleri söylemişlerdir. Bu (âlemin kadîm olduğunu iddia etmek) apaçık küfürdür. Öyle ki Müslüman fırkalardan kimse bunu inkâr edemez. Bu husus Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire*⁶⁷ kitabının ikinci cildi, 689. sayfasında da aynı şekilde açıklanmaktadır.

1.3. *Mâhiyetü'l-Ecsâm ve Ef'âlü'l-İbâd* Risâlesi

1.3.1. *Mâhiyetü'l-Ecsâm* Risâlesi

Allah'ın adıyla hamd sadece Allah içindir. Hz. Muhammed'e, onun âline ve ashabına salât ve selâm olsun. Kulların fiilleri ve ecsâmın mâhiyeti konuları bazı kardeşlerimiz için içinden çıkılmaz bir duruma sebep olmuştur. Ben de hak ve doğru olarak bu konuyu açıklamak istedim. Önce bilmiş ol ki bizim görüşümüze göre o cisimdir, bölünmeyi kabul eden cevherdir. Mutezile'ye göre cevher uzun, geniş ve derindir. Felsefecilere göre ise o kendisinde üç boyut olduğu farz edilen bir cevherdir. Sonra şunu bil ki onlar cisimlerin mâhiyetinin müttefik mi yoksa müteferrik mi? olduğu konusunda ihtilafa düştüler.

⁶⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111) Eş'arî kelâmcısı, Şafiî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Bkz. Mustafa Çağrıncı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 23: 489-505.

⁶⁶ Gazzâlî'nin İslâm Meşşâî felsefesini ve Yeni Eflâtuncu sudûr nazariyesini eleştirmek amacıyla yazdığı eser. Bkz. Mahmut Kaya, “Tehâfütü'l- Felâsife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 313-314.

⁶⁷ Gazzâlî'nin ölüm, kabir hayatı ve âhiret hallerine dair eseri. Tam adı *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire* olan eser bazı kaynaklarda *Keşfü ulûmi'l-âhire* şeklinde de geçmektedir. Bkz. M. Sait Özervarlı, “ed-dürredü'l-Fâhire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 20: 31-32.

[Derkenâr]: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerhu'l Mevâkıf* eserinde şöyle belirtilir: Bizim yanımızda cevher, zatında muhtelifdir. O zaman cevherin hakikati konusunda arâzların işin içine girmesine bizim ihtiyacımız yoktur.

Bu konuda üç görüş vardır:

İlk görüşe göre o cisimler, cüzleri birbirine bitişik ve cinsleri olan fertlerdir. Kelâmcıların bazılarının görüşleri bu şekildedir.

İkinci görüş ise fertlerin cüzlerinin muttasıl olduğu bir mâhiyet anlayışına muhaliftir. Bu da Mâtürîdîlerin görüşüdür.

[Derkenar]: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerhu'l Mevâkıf* ve Taftâzânî'nin *Şerhu'l Makâsıd*⁶⁸ eserlerinde şöyle belirtilir: Bil ki, fertlerin cevherlerinin cins cins olduğu ve cisimlerinde muhtelif olduğunu itiraf eden kişinin sığınacak yeri yoktur. Eş'arilerin az bir bölümü ve Mutezile'nin çoğu bazı arazlar cismin hakikatinin içindedir görüşündedir. O zaman cisim arâzların hepsiyle beraber cevher olur. Buna bağlı olarak cevher farklı birçok cevherden oluşacak olursa o zaman hakikatte cisimlerin hepsinin bir benzeri olmuş olur. Bu da zarûrî olarak bâtıldır.

Üçüncü görüş ise cisimler, cinsleri olan fertlerin cüzlerinin birleşmesiyle oluşan mâhiyet anlayışına muhaliftir ve bu Eş'arilerin tamamının görüşüdür, "Diğerine câiz olan herkese câizdir" görüşünden hareketle Mutezile'nin çoğu ilk görüştedir. İkinci ve üçüncü görüş sahipleri ise "diğerine câiz olanın herkese câiz olması gerekmez" derler.

Şerhu'l Makâsıd da ilim bahsinde şöyle geçmektedir: İlim, öyle bir sıfattır ki, aksi ihtimali saf dışı bırakan birleşik şeyler arasında temyiz ve ayırım yapmayı gerektirir. Şöyle ki birleşik olanda zıttı ihtimal yoktur. Buna da delil şudur [s. 2] onların âdi/maddi ilimlerde itirazlarının takdiri, örneğin dağın taşlardan oluşmasındaki ilimdeki gibidir. Bunda da tezat bir durumun ortaya çıkma ihtimali vardır. Çünkü o sadece taştan oluşmaz, bilakis Allah onu altına çevirmiştir. Bu da Allah'ın onun yerine altın taşı yaratmasıylaadır. Bu da muhakkiklerin görüşüdür. Cüzîlere taş olması için vermiş olduğu vasıfları çekip alır ve o vasıflar ki cüzîler onlarla taş olmuştur. Allah

⁶⁸ Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kelâma dair *el-Makâsıd* adlı eserine yine kendisinin yazdığı şerh. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "el-Makâsıd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 420-421.

onda öyle vasıflar yaratır ki onunla altına dönüşür. Bu mütekellimlerin bazılarının görüşüdür. Bu husus bütün cisimlerde cinslerin farklı oluşundandır.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî *Şerhu'l Mevâkıf*'ın ilim bahsinde: “Âdi ilimlerin tercihi vârid olan ilim bahsinde geçen, geçmişte bizim bilgimizdeki gibi biz onu gördüğümüzde dağ zannederiz ama o değişmemiş altındır” demiştir. Burada da zıtlık ihtimali vardır. Yani bütünün parçalanmış şeylerden oluşması ihtimali vardır. Biz geçen misalde şöyle deriz: Onun kapsamlı gücü ile tercih ettiği altın veya taş olma durumunu sağlayan sıfatlarla beraber fertlerin cevherine mütekabil olan sıfatları kabulüdür. Onun gücünün kapsamıdır ki seçimiyle beraber fertlerin cevherine mütekabil gelen sıfatın kabulüne denk gelmesidir. Yani altın veya taş olma durumuna denk gelmesi gibi bir durumdur. Onların bazılarının bu görüşü savunduğu gibi eğer uygunluk cisimlerin cinsinde denilir ise bu da onun mâhiyeti değişik olan bir şey olma ihtimalini gerektirir. O zaman taş neden oluşuyor? diye sorarız, taşın altından oluşması câiz değildir. O zaman biz deriz ki bizler âdeten biliriz ki o belirlenmiş bir mekânı işgal etmek için vardır. Misal olarak tercih edilen taşın yok olması câizdir ve altına dönüşmesi gerekir. [s. 3]

Allah'ın “*Rabbini yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et*”⁶⁹ sözünün şerhinde İmam şöyle dedi: Bu konuda benim yanımda olan şey o, mâhiyet olarak değişik beşeri nefislerin cevheridir. Onların bazıları parlak ve saf nefislerdir ve cismâniyetle çok az alakalıdır. Ruhâniyet âlemine cazibesi/çekim gücü daha çoktur. Bazıları karanlıktır, cismâniyetle ilişkisi güçlü bir inci gibidir. Ruhâniyet ile iltifatı yoktur. Onun cevherinin gerekleri ondan meydana gelince şüphe yok ki onun dönüşmesi ve yok oluşu mümkün değildir. Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “Sen davetle meşgul oldun, herkes için hususi olarak hidayete tamah etmedin. Yüce Allah cahil ve sapkın nefislerin sapkınılığını bilendir. Parlak, ışıldayan ve ârî olan nefisleri de bilendir. Her nefis için kendine özgü bir fitrat ve bir mâhiyet vardır. Ayrıca Allah insanları kendi fitratı üzerine yarattığını buyurdu. Allah'ın yarattığını değiştirmek mümkün değildir. Allah Teâlâ her şeyi en iyi bilendir. Allah'ın “*Biz müminler için şifa ve rahmet olsun diye Kuran'ı indirdik*”⁷⁰ sözünün tefsirinde de şöyle denilmiştir: O akıl sahipleri, konuşan beşeri nefisler mâhiyetçe aynı mıdır yoksa

⁶⁹ Nahl, 16/125.

⁷⁰ İsra, 17/82.

değişik midir? konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları mâhiyet olarak değişiktir. Onların iş ve durumlarının değişikliği cevher ve mâhiyetlerinin değişik olmasındandır demişlerdir. [s. 4]

Onlardan bir kısmı da “Onlar mâhiyetçe birbirine denktir. Onların iş ve durumlarının farklı oluşu birbirinin içine geçmelerindendir” görüşündedir.

Benim tercih ettiğim ilk anlayıştır. Kur’an buna işaret etmektedir. Çünkü Allah’ın geçen ayette açıkladığı gibi Kur’an bazılarına nispetle şifa ve rahmet verir başka topluluklara ise zarar ve alçaklık verir. Sonra Allah “*De ki: Herkes kendi durumuna göre iş görür*”⁷¹ buyurmuştur. Bunun manası temiz nefislerden Kur’an’a uygun olarak zekâ eserlerinin ve mükemmel oluşun ortaya çıkmasıdır. Bulanık nefislerden de Kur’an’a uygun olarak kötülük izleri ve sapkınlık ortaya çıkar. Nasıl ki ‘güneş tuzu kurutur, yağı yumuşatır, çamaşır suyu gibi elbiseyi beyazlatır veya onun yüzünü karartırsa’ Kur’an da her şeyi ortaya çıkarır. Bu sözle maksat tamamlanır.

Ruhların ve nefislerin mâhiyeti değişik olursa bazıları berrak ışık verir, orada Kur’an’daki “nûrun alâ nûr”⁷² ayeti tezahür eder. Bazıları da zifiri karanlıktır onlarda da Kur’an’da geçen sapkınlık üzerine sapkınlık, sıkıntı üzerine sıkıntı tezahür eder. Tamamlamaya muvaffak olduğum için Allah’a hamd olsun, salât ve selâm insanların efendisinin, onun değerli âlînin ve ashabının üzerine olsun.

1.3.2. *Efâlî'l-İbâd* Risâlesi

Kulların fiillerine gelince ona işaret eden bütün kudret (külli irade) Mâtürîdîler nezdinde fiilin aslına etki yapar. Şâfîler’den Ebû İshâk el-İsferâyîni⁷³ de bu görüştedir.

Hâdimî⁷⁴ *Berika*⁷⁵ kitabının 1.cilt 11. sayfasında “Mâtürîdîler Mu‘tezile gibi kulun fiili yalnız [s. 5] Allah’ın gücüyle değildir demezler, Cebriye gibi de yalnız

⁷¹ İsra. 17/84.

⁷² Nur, 24/35.

⁷³ Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyîni (ö. 418/1027). Eş’arî kelâmcısı ve Şâfîî fakihî. Bkz. Salih Sabri Yavuz, “İsferâyîni, Ebu İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 515-516.

⁷⁴ Osmanlı âlimi, fakih ve mutasavvıf (ö. 1176/1762). Bkz, Mustafa Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 24-26.

⁷⁵ Birgîvî’nin et-Tarîkatü’l-Muhammediyye adlı eserine Ebû Saîd el-Hâdimî’nin (ö. 1176/1762) yazdığı şerh. Geniş bilgi için Bkz. Huriye Martı, “et-Tarîkatü’l-Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 106-108.

Allah'ın kudretiyledir de demezler. Eş'ariler gibi aslında etki yapan yalnız Allah'ın gücüdür de demiyorlar. Onlar orta bir yol tutarlar ve şöyle derler: Kulun fiildeki bütün kudretini Allah Teâlâ etkileyici bir cüz yapmıştır. Fiilin oluşması için iki güç gerekir. Her biri Yüce Allah'ın âdeti üzere bir hikmete binâen cüzî etki yapar. Bundan dolayı Allah'a bir noksanlık gelmez” demektedir.

Aynı eserin 12. sayfasında da kulların fiilleri ile ilgili şöyle demiştir: Hayvanların fiillerinin ihtiyarı konusunda ihtilaf vardır. Eş'ârî “Bu Allah'ın kudretine asla tesir etmez, bilakis etkiyi veren onun kudretinde ve fiillerinde etki yapar. O da Allah'ın kudretidir” demiştir. Bu görüş cebrî görüş olarak isimlendirilir.

[Derkenâr]: *Şerhu'l Nûniyye*⁷⁶ de şöyle demiştir: Özet olarak Eş'ârî'nin görüşüne göre ihtiyar fiillerin yaratılışıyla beraberdir. Onun yaratılmasında vasıtaadır. Kulun o zaman fiillerinde seçim yaparken mecbur olması gerekir.

Felsefeciler, Mutezile ve İmâmu'l Haremeyn el-Cüveynî⁷⁷ “Kulların fiillerinde etki yapan onların kendi gücü ve iradesidir” demişlerdir. Bu da Kaderiyye görüşü diye isimlendirilir. Âlimlerden bazıları da “Allah'ın kudreti ve kulun kudreti birlikte etki yapar” dediler. Bu görüş Kaderiyye ve Cebriyye'nin ortasındadır. Ve o hakka daha yakındır. Ebû İshâk El-İsferâyîni “kulun gücü onunla beraber olunca etkilidir” demiştir. Bu da Allah Teâlâ'nın gücündendir. Kâdı Ebûbekir el-Bakillânî⁷⁸ de yine bu görüşü benimsemiştir. O, “fiilin aslı Allah Teâlâ'nın kudretiyledir, namaz ve zina kulun gücüyle meydana gelir” demiştir.

⁷⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) akaide dair manzum eseri olan Nûniyye ile ilgili birçok şerh kaleme alınmıştır. Osman b. Ahmed b. Kâid en-Necdî tarafından ihtisar edilen kaside üzerine birçok şerh kaleme alınmış olup bunlardan bazıları şunlardır: Ahmed b. İbrâhim b. İsâ, *Tavzîhu'l-makâşid ve taşîhu'l-kavâ'id fi şerhi Kaşideti'l-İmâm İbni'l-Kayyim* (Beirut 1382, 1383, 1406/1986); Abdurrahman es-Sa'dî, *Tavzîhu'l-Kâfiyeti's-şâfiyye* (Kahire 1368; Ahsâ 1407/1987); el-Ḥakku'l-vâziḥu'l-mübîn fi tevḥîdi'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn mine'l-Kâfiyeti's-şâfiyye (Kahire 1368; kasidenin yalnız tevhid konusuyla ilgili beyitlerinin ele alınıp açıklandığı bir şerhtir); Muhammed Halil Herrâs, *Şerhu'l-Kaşideti'n-nûniyye* (Kahire 1986; Beirut 1406/1986). Bkz. M. Sait Özervarlı “el-Kasîdetü'n-Nûniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 570.

⁷⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (ö. 478/1085). Eş'ârî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî. Bkz. Abdülazim ed-Dîb “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 141-144.

⁷⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bakillânî (ö. 403 / 1013) Ünlü Eş'ârî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî. Bkz. Şerafettin Gölcük “Bakillânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 531-535.

[Derkenâr]: Eş'arilerden Kâdı Ebûbekir el-Bakıllânî, Mâlikilerin de kadısıdır. *El-Milel ve 'n-Nihal'* den alınmıştır.

Mâtürîdîlerin söylediği sözün tafsilatı ise kulun fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. [s. 6] Onun dışında yaratacak yoktur. Fakat kullar için birbirinin karşısında olan bütün işlerde itaat ve isyanda cüzî ihtiyârlar ve kalbî iradeler vardır. Onun dışarıdan varlığı yoktur ki yaratmaya ihtiyacı olsun. Yaratma hususu ihtiyârlarla ilişkilidir. Eğer yaratmak yokluktan icat etmekse kul onların yaratıcısı olamaz. Yokluktan vücuda dışarıdan bir şey gerekmez, onu yaratamaz ve onu yaratmayı irade edemez.

Allah kullarının fiillerini yaratmak için ihtiyârî cüzleri sıradan bir şarta bağlamıştır. Olağanüstü bir şekilde olan Peygamberin mucizesi veya velinin kerameti gibi şeylerin dışında kulların fiilleriyle kullarda bir şey meydana gelmez. Bu olaylar Allah'ın iradesi ve yardımı olmadan yalnız kulların fiilleri ve arzuları ile hemen olacak şeyler değildir. Ancak Allah Teâlâ'nın iradesiyle olur. Lakin bu durum kulun iradesiyle ilişkilidir. Yani kulun hayal ettiği şeyi yapmaya gücünü sarf etmesi gerekir. Kulun fiilinin mustakilliği, kulun kudretiyle ve Allah'ın kudretinin yardımıyla meydana gelir. Onun noksanlığı ile Allah'ın gücüne ihtiyaç duyar, bu durum onun iradesinin noksanlığıdır. Onun iradesinin oluşumunun gerekliliği ve mükemmel olması ancak başkasıyladır. Eğer yaratma Allah'ın âdeti ve hikmeti üzerine olmazsa ihtiyaç ve kusur tasavvur edilir. Genel olarak kulların fiilleri her ne kadar Allah'ın kudreti ile meydana geliyorsa da kulun iradesi de şarttır. Şartın varoluşu [s. 7] meşrutu gerektirir ve bunun aksi de düşünülemez. Allah'ın kudretiyle yaptığı âdetler üzerinde onu yok kılmak için bir zorlama olamaz. Başlangıçta kulun iradesinden meydana gelmediği için ona tezat da teşkil etmez.

Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-Ekber*⁷⁹ de bu hususu açıklıyor. Onun kesbinin manası ve hakikati, Allah'ın gücünün başka şeylerle birleşmeye ihtiyaç duymadan kulların fiillerinde müstakil olmasıdır. Noksanlıklardan münezze olan Allah Teâlâ âdetini icra eden ve hikmetle hüküm verendir. Allah kulları istemedikçe bir fiil yaratmaz ve Allah'ın yaratması onların kudretiyle alakalıdır. Öyle ki amellerinde kötülük

⁷⁹ Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit'e (ö. 150/767) nisbet edilen akaid risâlesi. Bkz. Şerafettin Gölcük-Adil Bebek "el-Fıkhü'l-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 7: 544-547.

yapanların cezasını, iyilik yapanlarında iyiliğinin karşılığını versin ki sebepler ve sebep olanlar vuku bulsun. Başlangıca ve sonlandırmaya güç yetirsin. Allah arzu ettiği büyüklüğe ulaştırсын. Herhangi bir fiilde kulun kudretinin etkisi onun iradesinin gereğidir. Kulun gücünün etkisi fiilin vücuda gelmesinde Allah'ın iradesi miktarınca olur. Bu fiil ilâhi âdetullahla alakalıdır. Eğer onda Allah'ın iradesi olmazsa asla etkisi olmaz. İlâhi kudretin kulun kudretiyle alakası vardır ve onun fiili üzerinde etkili olur. Bu kudret kesb diye isimlendirilmiştir. Kulun gücünün bununla ilişkilendirmesi Allah'ın iradesiyledir. Yani fiil yaratma yönünden Allah'a kesb yönünden kula izafe edilir.⁸⁰

İbn Kayyim el-Cevziyye *Nûniyye*⁸¹ eserinde şunları söylemiştir:

“Kullar için ihtiyariler vardır ve o ihtiyariler onların kesb ettikleridir. Onu itaat veya isyanla nitelerler. Beşinci makamda Şâri şöyle diyor: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin [s. 8] görüşüne göre: Kulun icat etmeden gücü ve iradesinin dâhil olduğu bir fiilde bulunması, kesb ve onun tafsilıyla ifade edilir. Delillerle onun yaratıcı olduğu sabit olunca, Allah hiç bir şeye muhtaç olmayandır. Aynı şekilde zarûret ve bedâhetle kulun gücü ve iradesiyle bazı zor hareketlerin dışında basit hareket gibi bazı fiillerde bulunması sabit olmuştur. Bu fiilde bulunma hali yoktan meydana getirme ve icat etme değildir. Yoktan var etme apaçık delillerle Allah'a mahsustur. Bu da kesb ve cüzî irade ile ifade edilir. Kesb ibaresinden başka bir kavram, onu ifade etmeye yetmezdi. Allah bu cüzî iradeyi kulların fiillerini kesb etmesi ve gerçekleştirmesi için sıradan bir sebep kılmıştır. Kulun zatı ve sıfatları Allah'ın yaratmasıyla. İrade sıfatı bir fiili yapma ve terk etme karşılığında zıtlığı kabul eder. Onların nefislerindeki kudret de bunun gibi Allah'ın yaratmasıyla. Lakin onların ilişkisi ve tasavvuru kulun cüzî fiillerinin hususiyetine bağlıdır. Bu tasarruf hâl kabulündendir, var olma ve yok olma durumuyla alakalı değildir. Fakat o, âlemiyyet gibi var olan bir şeyle alakalıdır. O, dıştan bir varlığı olmayan nispi işlerdeki gibi bilinen veya bilinmeyen arasında, mahâlinde karar kılan bir nispettir. Kul gücünü ve iradesini, fiili kesb etmek için sarf eder ve Allah da o fiili ona uygun olarak yaratır.” [s.9]

⁸⁰ İmam-ı Azam Ebû Hanife, *Fıkhu'l-Ekber (Aliyyü'l-Kâri Şerhi)*, ter: Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016), 94-95.

⁸¹ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) akaide dair manzum eseri. Asıl adı el-Kâfiyetü's-şâfiye fi'l-intişâr li'l-fırkati'n-nâciye olup beyitleri nûn harfiyle sona erdiği için el-Şâsîdetü'n-nûniyye adıyla meşhur olmuştur. Bkz. M. Sait Özervarlı “el-Kasidetü'n-Nûniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 570.

Bu tek olan takdir ve yaratma Allah'ın kudretindedir. Fakat farklı bir cihetle fiiller yaratma yönüyle Allah'ın takdiri, kesb yönüyle kulun gücüyledir. Bunda Allah'ın kudreti etkili, kulun kudreti etkili değildir. Bu söz selef için etkili olan ve bu görüşteki âlimlerin çoğu katında hakikattir. Fiil cebirle ve Allah'a havale etmekle meydana gelmez. Fiilin meydana gelmesi bu iki durum arasında bir şeydir. Cafer-i Sâdık ve evlatlarından nakledildiği gibi bu husus Allah'ın kitabına ve Resulün sünnetine ve akla daha uygundur. Bu sözü aynı şekilde Hucetü'l İslam İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe de söylemiştir. Sahâyif şerhinde yazılmış cevabı olan meşhur bir sual vardır. Sualin hulâsası, burada kesinlikle cebir lazımdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın ilmi ve onun iradesiyle alakalı olan fiilin var olması ya da onsuz var olması gerekir ki bu mümteni'dir. Allah'ın ilminin değişmesi imkânsızdır. Onun iradesine muhalefet etmek mümkün olmadığı gibi iradesinin değişmesi de asla mümkün değildir. O zaman mümteni ve vücûb asla beraber olamaz. Cevabın hulâsası Allah Teâlâ bilir ve irade eder. Kul ise kendi seçimiyle ya yapar ya da yapmaz. Bunda bir sıkıntı yoktur.

Hakikat ehli, sözün geldiği bu noktada şöyle dedi: Ne cebir vardır ne de sorumluluğu Allah'a havale etmek vardır. Fakat [s.10] Allah yapmayı veya yapmamayı yani ikisinden birini emretmiştir. Bu ise hakikattir. Allah kudreti ve iradeyi kulda var etmiştir. Kul, Allah'ın var ettiği kudret ve irade ile fiile başlar. Kulun bizzat yapmaya kudreti ve iradesi yoktur. Bilakis onlar için kudret ve iradeyi Allah'ın yaratması ile fiile yönelme vardır. Bu durumdan sonra fiil Allah'ın kudret ve iradesiyle vâkî olur. Bütün mahlûkatı bazılarını vasıtasız bazılarını vasıtalı ve sebepli olmak üzere Allah Teâlâ yaratmıştır. Sebepler ve vasıtalar li-zâtihi değildir. Bunlar için sebeplerin vücuda gelmesi gerekmez. Bilakis Allah'ın yaratmasıyla ve kulun kudretiyle meydana gelir. Allah Teâlâ kudret ve iradeyi kulda var etmiştir ve onu kula bağlı olan ihtiyâri fiillerin oluşması için başlangıç yapmıştır. Bu kudreti kulda yaratan bizzat Allah'tır. Bu kudreti fiilleri yapması için bir başlangıç kılmıştır. Tercih edilen görüş budur. Selefin yolu da budur. Tartışmayı Allah Teâlâ'ya havale ederek münazarayı terk ediyoruz. *Tavâli*⁸² kitabı üzerine İsfehâni'nin şerhi.

---

⁸² Kādî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kelâm ilmine dair eseri. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz "Tavâliu'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 180-181.

1.4. Vücûb Risâlesi

Risale bir mukaddime, iki bâb ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

İlk mukaddime vücûb hakkındadır.

Vücûb, terki kınanmayı ve cezaya müstahak olmayı veya kınamayı ve cezayı ondan düşürmeyi gerektiren bir ibaredir. Şöyle ki gerekliliği üzerine onu terk etmenin mümkün olmadığı muhal bir durumdur. Akli kıt, abesle iştiğal, cimrilik, cehalet ve benzeri sıfatlar bulunmadığı sürece vücûb terk edilemez. Allah onu yapmayı veya terk etmeyi kendi nefesine takdir etmiştir. Bazı tasavvuf ve kelâmcıların görüşlerine göre ayrıca ayet ve hadîslerin zahirinde beyan edildiği üzere onun terki Allah'a câizdir. Allah Teâlâ'nın "*Sonra onların hesapları da şüphesiz bize aittir*"⁸³ kavli ve Hz. Peygamber'in "Ey kullarım, ben kendi nefsimi zulmü haram kıldım" kudsî hadîsi bunu açıklamıştır. Bu vücûb sıradan bir vücûbiyettir. Yani Allah'ın bunu kesinlikle yapması demektir.

[Derkenar]: Tâceddin es-Sübki *Cem'ül-Cevâmi*⁸⁴ de şöyle demiştir: Zulmü Allah Teâlâ'ya nispet etmek muhaldir. Çünkü o mutlak olarak işleri düzenleyendir. Mahşî, zulüm iki manada kullanılır demiştir. Birinci mana başkasının mülkünde tasarruf yapmaktır. İkinci mana ise haksız yere nefse zarar vermektir. İlk olarak böyle bir şey Allah hakkında muhaldir. İkinci mana ise Allah'ın üzerine muhal değildir. Çünkü fazilet ve ihsan ondan olduğu için Allah'tan zulüm vuku bulmaz.

Birinci bâb şer'i ve akli bir vücûbu Allah Teâlâ'ya isnat etmenin uygun olmayacağı hakkındadır.

Şer'i vücûbu Allah Teâlâ'ya isnat etmek câiz değildir. Çünkü vücûb bir hükümdür. Hüküm ise şeriat dışında sabit olmaz. Şâri'nin üzerinde hiçbir hâkim de yoktur. Çünkü eğer bir şey ona vâcip olsaydı o zaman onu terk etmesi zemmi gerektirmezdi. Burada vücûb gerçekleşmezdi. Çünkü vücûb [s. 2] fiilin oluşmasıdır. Şöyle ki onu terk eden kınanmaya müstahak olur ve o kınanmayı gerektirir. Bârî Teâlâ bunu kendi zâtına ters görmüştür. O fiilleriyle mütekâmildir. O zaman o zem edilmeyi

⁸³ Ğaşiye, 88/26.

⁸⁴ Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370) fıkıh usulüne dair eseri. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Cem'ül-Cevâmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 343-344.

kendi fiiliyle kurtarır. Bu da muhaldir. Bunun gibi ikinci manayla Allah Teâlâ'ya vücûbu isnat etmek câiz değildir. Çünkü o, seçmiş olduğu bir kaideden dolayı onu reddetmiştir. Aklî ve şer'î vücûbdan söz etmek, yani bunu Allah Teâlâ'nın zatına isnat etmek küfürdür. Aynı şekilde vücûbu isnat etmek câiz değildir. Çünkü onu terk etmesi kudretiyle beraber hikmeti gereğidir. Ayrıca felsefeciler de bu görüştedir.

[Derkenar]: *Müsâyere*⁸⁵'de, Ebi'l Berakât en-Nesefî'nin *Umde*'sindeki sözün şerhinin bi'set bölümünde “Şüphesiz ki o imkân dâhilindedir ve vücûb konumundadır” demiştir. Yani vücûbiyeti açıktır. Fakat Nesefî “Vücûbun iradesi zahir olanın hilâfinadır” demiştir. Ezelî ilmin taalluk etmesiyle vücûbun vuku bulmasını irade etmek mümkündür. Bu onu kendisinde olan imkân ile olumsuz hale getirmez.

[Derkenar]: Seyyid Şerif el-Cürcâni *Şerhu'l Mevâkif* eserinde ve bir başka görüşünde şöyle demiştir: “İmam onu seçmiştir. O kaçınılmaz bir şekilde vaciptir” Seyyid “Bu görüş Kâdı ve İmamü'l-Haremeynin görüşüdür. Onların vücûb yolunda ilim için kaçınılmaz şekilde nazar gereklidir” dediğini söylemiştir. O ikisinin muradı aklın dışında sıradan bir vücûbiyettir.

İkinci bâb Allah Teâlâ'ya sıradan bir vücûbun isnadını sahih görmek hakkındadır.

Mana olarak vücûbu Allah Teâlâ'ya isnat etmek câizdir ve sahihtir. Bu konuda zorunluluk ve gereklilik yoktur. Bu istek, irade ve kudreti ortadan kaldırmaz. Mâturîdilerin çoğu ve Eş'ârielerin bazıları da bu görüştedir. Aklen küfrün affı câiz değildir. Kötülük yapana azap edilmemesi, isyan edene de nimet verilmesi mümkün değildir. Daha önceden onlardan bir küfür meydana gelmediyse onları kınamak ve cezalandırmak yoktur. Hak dışında verilecek bir sevap da yoktur. Yalancının eliyle mucize çıkması mümkün değildir. Peygamberlerin cehennemde ve kâfirlerin de cennette sonsuz kalması asla mümkün değildir, bu kabîhtir. Bunun delili de şudur: İlahi hikmet günahkâr olan ile haklı olanı ayırmayı gerektirir. Allah Teâlâ'nın hikmeti gereği bunun tersini düşünmek muhaldir. Çünkü Allah Teâlâ'nın mümini cehennemde, kâfiri de cennette ebedi bırakması bir şeyi olmaması gereken yere koymaktır. Allah

⁸⁵ Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) kelâma dair eseri. Bkz. Şerafettin Gölcük, “el-Müsâyere”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 81.

Teâlâ böyle bir şey yapmaz. [s. 3] *Delâili'l Hayrât*⁸⁶ sahibi Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî şöyle demiştir: Nûrunun azameti ve yüceliğinin gerektirdiği şeyle senden isteriz. Sen ve meleklerin kulun Muhammed'e salât ederler. Bu vücûb sıradan vücûbiyettir. Ve O, kendisinden sonra tercihi ortadan kaldırmaz. Çünkü tercih bir şeyi irade etmenin zıddını irade etmeyi de mümkün kılmaktan ibarettir. İradeden sonra meydana gelecek vücûb ihtiyârı ortadan kaldırmaz, tam tersine onu gerçekleştirir.

[Derkenar]: Bazıları için bazı fiillerinin gerekliliği seçme ihtiyârını ortadan kaldırmaz. Vacip olan fiil, Allah'ın onu gerektiren şeyi var etmesiyle mümkündür. Eğer ondan gelen bu gereklilik yoksa terk etmesi gerekir.

[Derkenar]: O vacip değildir. Eğer onu vaat ederse o zaman vacibe dönüşür.

Peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm şöyle buyurmuştur: "Kim Allah'a ve Peygamberine iman eder, namazını kılar ve ramazan orucunu tutarsa onu cennete koymak Allah'ın üzerinde bir haktır". Aynî⁸⁷ ise "Allah üzerine haktır sözünün, Mu'tezile ve Kaderiyye'ye göre Allah'ın itaat eden kuluna buna yapması zorunludur." anlamına geldiğini söylemiştir. Ehli Sünnet ise "Sabit olan hakkın manası Allah'ın vaadini yerine getirmesinin şer'an vacip olduğu, aklen vacip olmadığı anlamındadır" demiştir. Bu konuda ihtilaf vardır. Allah Teâlâ "*Yeryüzünde canlı bir mahlûk yok ki onun rızkı Allah'a ait olmasın*"⁸⁸ buyurmuştur. Bir kimse soru sorduğunda Allah dedi ki, kâfirler için vuku bulacak azabı yücelik sahibi olan Allah'tan başka def edebilecek kimse yoktur. Ve Allah Teâlâ [s. 4] "*Allah'tan reddine imkân olmayan bir gün gelmeden önce*"⁸⁹ buyurmuştur. Yine Allah Teâlâ "*İşte bunları Allah'ın affedeceği umulur*"⁹⁰ ve "*Bu Rabbinin üzerine yerine getirilmesi istenen vaattir*"⁹¹ buyurmuştur.

⁸⁶ Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuası. Bkz. Süleyman Uludağ, "Delâilü'l-Hayrât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 113-114.

⁸⁷ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451). Türk asıllı Hanefî fakihî, tarihçi, hadis ve dil âlimi. Bkz. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 271-272.

⁸⁸ Hûd, 11/6.

⁸⁹ Şûrâ, 42/47.

⁹⁰ Nisâ, 4/99.

⁹¹ Furkân, 25/16.

Son bölüme gelince o Allah Teâlâ'nın sahih olan tevbe kabulü üzerindedir.

Allah Teâlâ tevbe kesin olarak kabul edeceğini vaat etmiştir ve şöyle buyurmuştur: “*O ki kullarından tevbe kabul eder*”⁹² bunun uygulanması muhal değildir ve vaadine ters davranmasını da gerektirmez. Bunun tersi olduğunda o muhal olur. Halef ve Seleften hak ehlinin görüşü de böyledir.

[Derkenar]: Akâid ilminde, Allah'ın Peygamber göndermesinde bir hikmet vardır. Ebû Said el-Hâdimî bunun övülen bir afiyet ve maslahat olduğunu söyledi. Bunda Peygamberlerin gönderilişinin Allah'a vacip olduğuna işaret vardır. Bu Allah Teâlâ'ya zorunluluk atfetmek manasında değildir. Bilakis bu hüküm hikmet ve maslahattandır.

[Derkenar]: İbn-i Cemâa⁹³ şöyle demiştir: İnsanlar mümin ve kâfir olarak iki gruptur. Kâfir icmâ ile cehennemdedir. Mümin ise Allah'a itaat eden ve isyan eden olmak üzere iki kısma ayrılır. İtaat eden icmâ ile cennettedir. İsyân eden ise tevbe eden ve etmeyen olmak üzere iki kısma ayrılır. Tevbe eden icmâ ile cennettedir. Tevbe etmeyen durumu ise Allah Teâlâ'nın iradesine kalmıştır. (İbn Cemâa'nın bu açıklaması *Derecu'l-Me'âlî fi Şerh-i Bed'i'l-Emâlî* eserinin 170-172. sayfalarında geçmektedir.)⁹⁴

Şüphesiz bir kişi, küçük çocuk veya ergenlik çağına gelmiş bir mecnun gibi günah işlemeye uygun olsa ve bir daha böyle bir şey yapmamak üzere isyana götüren şeylerden ve şirkten sahih bir tevbe ile tevbe etse, hiç günaha meyletmemiş bir mümin de olsa bütün bu sınıflar cennete girerler ve cehenneme asla girmezler. Büyük günah işleyen kişi tevbe etmeden ölürse bunun durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse onu affeder ve cennete koyar, dilerse de [s. 5] istediği miktarda ona azap eder. Sonra onu cennete koyar. Tevhit üzere ölen kişi günah işlese de ebedî olarak cehennemde kalmaz. Küfür üzere ölen bir kimse de istediği kadar iyi amel işlese cennete giremez.

---

⁹² Şûrâ, 42/25.

⁹³ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî (ö. 819/1416). Şâfiî fakihî, hadis ve dil âlimi.

⁹⁴ Mustafa Selim Yılmaz- Ömer Sadıker, “İbn Cemâa'nın Derecu'l-Me'âlî İsimli Bed'ü'l-Emâlî Şerhi”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ferhat Gökçe, (Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), s. 207.

Hak olan görüş bu şekilde delillerle ortaya çıkmıştır. Bu hususun kitap ve sünnetten delili olduğu gibi Ümmet-i Muhammed'in de icmâsı vardır. Bu konuda naslar tevatür derecesindedir. Kat'i ilim bunu gerektirir. Hadîslerin zahiri bunu gerektiriyorsa şer'î nasları cem ederek onları te'vil etmek de vaciptir. Özetle bu hususta ümmet ittifak etmiştir. Konuyu kitap ve sünnetle delillendirmiştir.

Allah Teâlâ affeden ve bağışlayandır. Küçük günahları mutlaka affeder, büyük günahları ise tevbeden sonra affeder. Sizin yanınızda her birinin hükmü ayrıdır. Bu Allah Teâlâ'nın iradesine havale etmektir deseler bu cahillik ve büyüklemedir. Biz deriz ki bütün hükümler birdir ve onlar hakkında Allah Teâlâ'ya bir şey gerekmez. Fakat Allah vaaadinin gereği olarak iyilik işleyenlere ve tevbe edenlere sevap verir. İştittik ve itaat ettik. [s. 6] Gazzâlî *İhyâ*⁹⁵ da şöyle diyor: Kabulün manasını anlarsan bütün sahih tevbelerin kabul edileceğinden şüphe etmezsin ve bunda da muhal bir durum yoktur. Sana düşecek şey kendini tezkiye etmen ve temizlemendir. Allah'ın hükmü kabulün üzerine baskın gelmiştir. Öyle ki bu reddedilmez ve bu Allah'ın bir akdidir. Ben zikrettiklerimden tevbeyi kabulün gerekliliğini kastetmiyorum. Susuz kişi su içtiği zaman susuzluğunun gitmesi gerekir. Bunlar Allah Teâlâ'ya vacip olması konusunda Mutezile'nin istediği hiç bir şey değildir. Fakat bu Allah'ın ezeli iradesinde böyle geçmiştir ve bu da gereklidir. Bunda da muhal bir durum yoktur.

Allah, tevbe şartları yerine getirilmişse onu kabul edeceğini söylemiştir, bu muhal değildir. Kişi tevbesinin kabulündeki şartları yerine getirdiği veya getirmediği konusunda kesin kanaate sahip değilse, tevbenin kabulünü tasavvur edemez. Biz belli bir şahsın şartlarını yerine getirip getirmediğini bilseydik kabul etmeyi tasavvur edebilirdik. Fakat bu şüphe açıkça ortada olduğundan bu mümkün değildir. Bize göre tevbeden başka günahların kabulünün yolu yoktur, bu da muhal değildir. Hâdimî "Deliller ile zahiri şartlar ve rükünler arasında bir bağlılık yoksa bu durumun tefrika gerektirmeyecek kadar kesin olduğunu söylemiştir". [s. 7] İbn-i Hacer⁹⁶ Nevevi⁹⁷'nin

⁹⁵ Gazzâlî'nin başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri. Bkz. Mustafa Çağrı, "İhyâ Ulûmi'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 10-13.

⁹⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449) Ünlü hadis âlimi ve hâfızı. Bkz. Mustafa Yayla, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 9: 514-531.

⁹⁷ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) Hadis âlimi ve fakih. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 45-49.

Hadîs-i Erbaini'nin şerhinde “Tevbenin kabulü zorunluluk olarak değil lütuf ve gereklilik olarak vaciptir. Nasıl ki kâfirin Müslüman olmasıyla günahları kesilirse, şartları sahih olan tevbe kesinlikle günahların kefareti olur” demiştir.

İmam Hasan el-Eş‘âri’de: “Kesin bir delille Nebî aleyhi selâm ‘Kul tevbe ederse Allah Teâlâ inşallah onun günahlarını gizler’ buyurdu” demiştir.

[Derkenar]: Şu sözyle Eş‘âri’nin muradı bu değildir. Mutlak vücûbu nefyedecek şey Allah’ın üzerine vacip değildir. Aksine vücûbun nefyinden murat Allah’ın zatıyla alakalıdır. Bunu Allah nefyetmez, bu Allah’ın üzerine sıfatları gereği gerekiyor. Ondan iyilik mi çıkar yoksa kötülük mü?

İbn-i Âkir’de⁹⁸ bu görüşü savunmuştur. Hz. Peygamber “Şüphesiz Allah Teâlâ can boğaza gelinceye kadar kulun tevbesini kabul eder”; “Tevbe ettiklerinde kulların tevbelerini kabul etmek, onları affetmek ve cennete koymak Allah’ın üzerindeki hakkıdır”; “Şüphesiz ki tevbe güneş batıdan doğup tevbe kapısı kapanıncaya kadar kabul olmaya devam eder” buyurmuştur. Allah Teâlâ “*Rabbiniz kendi nefisine rahmeti yazdı*”⁹⁹ buyurmaktadır.

[Derkenar]: *Te’vilât* eserinde İmam, Allah kesin bir vaatle vaat etti dedi. Ve vaat için teyit ve kesinlik olsun diye “ketebe” lafzıyla bunu zikretti. Çünkü o gafûr ve rahîmdir. Onun nefisine bu gerekir. O günahından tevbe edene merhamet eder ve onu affeder.

Ve Allah Teâlâ “*Sizden hiçbir kimse yok ki oraya uğramasın, bu Rabbinin kendine vacip kıldığı hükmüdür*”¹⁰⁰; Allah Teâlâ “*Bilmediler mi? Şüphesiz Allah kullarından tevbeyi ve sadakaları bizzat kabul eder*”¹⁰¹ buyurmaktadır.

[Derkenar]: İmam Râzi “Mu‘tezile’ye göre tevbenin kabulü Allah Teâlâ’nın üzerine aklen vaciptir. Bu batıldır. Bizim ashabımızın yanında ise Allah’tan lütuf ve ihsan olarak, Allah’ın tevbeyi kabul etmesi vadinin hikmeti gereği vaciptir” demiştir.

⁹⁸ Ebû Mansûr Fahrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 620/1223) Şâfiî fakihî ve hadis âlimi. Bkz. Cengiz Kallek, “İbn Asâkir, Ebû Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 319-320.

⁹⁹ En’âm, 6/54.

¹⁰⁰ Meryem, 19/71.

¹⁰¹ Tevbe, 9/104.

Ayrıca şöyle demiştir: Küfrü gerektiren büyük günahlardan da tevbe kabul edilir ve Allah Teâlâ'nın “*Allah dilediği kimsenin tevbesini kabul eder*”¹⁰² kavline bağlı olarak o ümit edilir. Bunun manası da şudur: Allah onu tevbe etmeye muvaffak kılar bunun da karinesi Allah Teâlâ'nın “*Şüphesiz Allah kullarından tevbe ve sadakaları bizzat kabul eder*”¹⁰³ sözüdür.

[Derkenar]: İmam Neseî *Bahr* kitabının kelâm faslında: “Zina, livâta, içki içmek, yalan söylemek, gıybet etmek ve iftira atmak gibi günahlar bir yönüyle kul ile Allah arasındadır. Bize tevbeyle bu günahların affedileceği haberi ulaşmamıştır. Bu günahlar tevbeyle kalkmaz, tevbe bu durumu çözmez. Namazı terk etmek ve zekâtı vermemek gibi günahlar da tevbeyle affedilmez, kişi ancak bunların kazasını yaparsa affedilir” demiştir.

Tevbe 9/104 müminler hakkındadır. Allah'ın verdiği haberler haktır ve vaadi de doğrudur. Onu inkâr küfürdür. Bazılarının ve Peygamber (s.a.v.)'in “Günahtan tevbe eden günahı yokmuş gibi olur” buyurduğu gibi tevbe haktır. [s. 8] Netice olarak tevbe günahların affını ve günahlardan dolayı ahirette sorumlu tutulmamayı gerektirir. Ümmetin fertleri arasında bu konuda ihtilaf yoktur. Tevbe hariç günahların affına sebep olacak hiçbir şey de yoktur. Ancak tevbenin kabulünün Allah'ın dileğiyle ilişkilendirilmesi kesin olarak batıldır.

Şeyh İmam-ı Âlem Ebû Yusr Muhammed b. Muhammed b. Abdü'l Kerim el-Neseî el-Pezdevî “Kim günahtan tevbe eder ve tevbesi gerçekleşirse, yaptığından pişman olur ve gelecekte bir daha yapmamakta kararlı olursa Allah Teâlâ onun tevbesini kabul eder. Çünkü bu tevbenin kabul edileceği vadiyle alakalıdır” demiştir. Allah Teâlâ “*O ki kullarından tevbe kabul eder*”¹⁰⁴ buyurmuştur. Bu sözün aksi mümkün değildir. Günahlara gelince Allah onların cezasını terk edebilir. Onları terk etmesi vaadine aykırı değildir, bilakis o yücelik ve şereftir. Ben fakihlerden duydum ki, o “Tevbe Allah'ın isteğine bağlıdır” dedi, bu söz kesinlikle cehalettir. Şüphesiz ki Allah Teâlâ tevbe kabul edeceğini vaad etmiştir. Onun söylemiş olduğu söz ise

---

¹⁰² Tevbe, 9/27.

¹⁰³ Tevbe, 9/104.

¹⁰⁴ Şûrâ, 42/25.

Allah'ın kitabına muhaliftir ve bu Allah Teâlâ'yı kınamayı gerektirir. Bunu söyleyen kişinin küfründen korkulur. (*Berika*¹⁰⁵, cilt 1, sahife 471).

Günahlar imanın gitmesini gerektirmez. Fakat günahları küçük görmek, tevbe ve cezanın olmadığını savunmak imanın kaybedilmesini gerektirir. Kirmânî *Mensek* adlı eserinde “Sahih bir tevbeyle edilen tevbe kabul edilir, kesin olarak reddedilmez. [s. 9] Bunda şek ve şüphe yoktur. Çünkü nasla Allah'ın vaadi vardır. Yani Allah Teâlâ ‘O ki, kullarından tevbe kabul eder’¹⁰⁶ buyurmuştur” demektedir. Hiç kimsenin sahih tevbenin kabulünü ‘Allah'ın dileğiyledir’ demesi câiz değildir. Bu kesinlikle cehalettir, söyleyenin küfre düşmesinden korkulur. Çünkü Allah tevbe kabul edeceğini herhangi bir şüphe olmadan kesin bir şekilde ifade etmiştir. Tevbekâr sahih bir şekilde yaptığı tevbesinin kabulünden şüphe ederse bu yapmış olduğu tevbe ve itikatla işlediği günahattan daha büyük bir günaha girmiş olur. Helak edici olan her şeyden Allah'a sığınırız.

Ali el-Kârî¹⁰⁷ “Bir kimsenin tevbe kabul etmesi Allah'ın dileğine kalmıştır demesi câiz değildir, bu kesinlikle cehalettir. Onu söyleyenin kâfir olmasından korkulur. Çünkü bu söz haberlerin yalanlanması ve vaad edilenin inkârını gerektirir. Ve o icmâya da muhalif bir durumdur. Sahih olan tevbenin kabulü vaad olarak vaciptir denilse bu doğru olsa bile onun insanlardan gizlenmesi gerekir. Çünkü bu insanları günaha teşvik etmeyi gerektirir” demiştir. Biz deriz ki: Buna gerek yoktur. Allah ve Rasulü tevbe emretmiş ve can boğaza gelinceye, güneş batıdan doğuncaya kadar tevbenin bütün insanlar için kabul olacağını da haber vermiştir.

[Derkenar]: Zerkânî Peygamberimizin “Güneş batıdan doğmadan kıyamet kopmaz” sözüyle ilgili “Onun gayesi o güne kadar kıyametin yokluğudur” demiştir. Kirmânî ise “Eğer Ehl-i hey'et için gökbilimi basittir denilse onun gerekleri değişmez. Onun bulunduğu şeyin hilafına bir şeyde olmaz” demiştir. Biz şöyle deriz: Onların buldukları yörüngenin dışına çıkması ve yer değiştirmesi men edilmiştir. Onun delillerinin kabul edersek, insan ona uyum sağlamaktan sakınamaz. Burçların konumundan çıkması mümkün değildir. Gece-gündüz dengesiyle doğunun batı batının

¹⁰⁵ Birgivi'nin et-Tarîkatü'l-Muhammediyye adlı eserine Ebû Saîd el-Hâdimî'nin yazdığı şerh.

¹⁰⁶ Şûrâ, 42/25.

¹⁰⁷ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605). Tanınmış Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimi. Bkz. Ahmet Özel “Ali el-Karî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 403-405.

da doğu olması kıyamete kadar men edilmiştir. Bunun delili gecenin iki gece kadar uzamasıdır. Onu İbn-i Merûdiyye Huzeyfe'den rivayet etti. Allah ondan razı olsun.

Öyleyse tevbenin kabulünün vaad olarak vacip olduğunu beyan etmek edebe aykırı değildir. Tevbenin kabul olmasının şartlarının yerine gelip gelmediğini kesin olarak bilmemeleri ise insanların günaha girmesine engel olur. [s. 10]

Nebî aleyhi's-selâm “Nefsime elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, eğer günah işlemeseydiniz Allah sizin yerinize günah işleyen ve af dileyen bir kavim getirirdi ve onları affederdi” buyurmuştur. Bunu Müslim rivayet etmiştir. *Cem'ul Cevâmi'* ve şerhinde “Günahları sınırlamak gerekir denilirse biz tevbede ve günahların cezasını affetmede sınırlama yoktur deriz. Bu insanların Allah Teâlâ'nın lütfunu ve affını ümit etmeleri içindir” demiştir. Ebu Hureyre (r.a.) *Meşârik*'te¹⁰⁸ “Eğer sizin Allah'ın affedeceği günahlarınız olmasaydı Allah sizin yerinize günahları olan başka bir kavim getirirdi ve onların günahlarını affederdi” demiştir. İbn-i Malik'te “Bu insanları günah işlemeye teşvik değildir, bilakis bu korkunun şiddetini gönüllerinden gidermek için sahabeye tesellidir. Hadîste Allah Teâlâ'nın mağfiretini ve onun gerçekleşmesini ümit etmek için uyarı vardır. Allah'ın yarattıklarında isyan edecek kimsenin olmadığını düşünülmesi mümkün değildir. Çünkü Allah'ın ilminde isyankârın günahlarını affetmesi geçmiştir. Onlar günah işler, Allah affeder” demiştir.

Peygamberimiz “Kim Allah'a ve Resulüne iman eder, namazı kılar ve ramazanda oruç tutarsa onları cennete koymak Allah'ın üzerine haktır” ve “Şüphesiz Allah can boğaza gelmeden kulunun tevbesini kabul eder” buyurmuştur. O zaman Allah'tan bir emir olarak vaadi üzerine “Kulun tevbenin kabulünün vücûbunu bilmesi gerekmez mi?” denilirse biz deriz ki, bu ihtimal verilecek bir şey değildir. Allah Teâlâ tevbeden sonra günah işlerse onu rezil eder ve o kişi tevbesinde [s. 11] muvaffak olamaz. Akâid de sıkıntı ve güven Allah'tan gelmesine rağmen Allah'tan ümitsiz olmak küfürdür. Sâd¹⁰⁹ “Günahkâr kesin olarak cehennemde olur, itaat eden ise Allah'tan bir güven olarak kesinlikle cennettedir denilse bu Allah'tan ümit kesmek

---

¹⁰⁸ Radiyyüddin es-Sâgâni'nin (ö. 650/1252), derlediği bazı sahih hadîsleri nahiv konularına göre düzenlediği eseri. Bkz. İbrahim Hatipoğlu “Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 24: 361-362.

¹⁰⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî (ö. 792/1390) Bkz. Şükrü Özen “Taftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 299-308.

olur. Biz deriz ki bu ümitsizlik ve güven değildir. Çünkü o isyana güç yetirebilir. Burada ümitsizlik yoktur” demiştir. Allah onu tevbeyle, sâlih amel işlemeye ve güven içinde iyilik yapmaya yönlendirsin. İsyancı seçenleri de Allah rezil etsin. Onların günahlardan ve isyandan tevbelerinin kabulüne, sahabenin teşviki onların namazlarının ve diğer amellerinin kabulü gibidir. Onların kabul olmaması şartlarının meydana gelmemesiyledir. Cihattan geri kalanların tevbesinin kabulü, tevbelerinin halis olmasıyla beraber çok ağlamaları ve Hz. Peygamber’den şiddetli bir pişmanlık duymaları, Allah’a karşı bir edep takınmaları ve işlerinde hükümlerinin istikrarlı olmasından dolayıdır. Umulur ki Allah tarafından tevbelerinin açığa çıkarılması, onları ve onlar gibileri günahlarına dönmekten alıkoymak içindir. Onlar tevbelerinin kabul edildiğine dair ayetin nuzulü anında niyetlerinde halistiler.

Bu kelimeler müçtehitlerin ve Müslüman imamların sözleridir. Allah onlardan razı olsun. Tevbenin kabulünün Allah Teâlâ’ya vaad olarak vücûbu konusunda onların içtihatlarını kabul etmeme ve onlara itiraz etme cahilliktir ve inat etmektir. Bu onların hata yaptıklarını iddia etmektir ve onların durumlarının kötülüğünü tezyif etmektir. Onların mertebelerinin yüceliğini kısıtlamak ve onların hakkında, güçlü bir sünnetten yüz çevirmektir. [s. 12] Bu da ahirette kötü bir sona ve pişmanlığa sebep olur. Onlar dinde kendilerine uyulan kimselerdir ve kıyamet gününe kadar Müslümanların müracaat kaynaklarıdır. Onların hepsi Rablerinden hidayet üzeredir. Onların icmâsı delildir, Peygamberimizin “Benim ümmetim delâlet üzere birleşmez” buyurduğu gibi onlar sapkınlık üzerinde birleşmezler. Hayret edilecek şeydir ki, bizimle Allah arasındaki şeylerde, haram ve helalde, insanları öldürme, elleri kesme ve bunların dışındaki büyük günahların hükümlerinde onların sözlerini alıp amel ediyorlar, onlara itimat ediyorlar. Bu meselede ise onların sözlerini kabul etmiyorlar. Biliniyor ki bu sözler kesin olarak kitap ve sünnetten alınmıştır.

Heysemi¹¹⁰ *Fetva* eserinde 149 numaralı sayfada şöyle demektedir: Konuştuğun şeyle Allah’ın sana verdiği faydayı sor. Bazı insanlar Ebî Hasan, Ebî İshâk el-Eş’ârî

---

¹¹⁰ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405) Mecma’u’z-zevâid adlı eseriyle tanınan muhaddis. Bkz. M. Yaşar Kandemir “Heysemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 292-293.

(İsferâyîni), Bâkılânî, İbn-i Fûrek ¹¹¹ , İmam-ı Haremeyn, Bâce ¹¹² ve onların dışındakileri -Allah onlara rahmet eylesin- kınadılar ve eleştirdiler. Bu eleştirenler usulle ilgili ancak kendi hevâlarından konuşuyorlar. Bilakis bazı inkârcılar çok ileri giderek onların kâfir olduğunu iddia ediyorlar. Bu eleştirenlere ben cevap veriyorum. Bunlar *el-hâriku'l-mâriku'l-mecâzîfü'l-mehârif*, sapkınlıkta aşırı gidenler ve cahil meyilcilerin anlattığı gibi kişiler değildirlir. Bilakis onlar dinde önde gelenler ve Müslüman âlimlerin en bilgili olanlarıdır. Şeriatın yardımıyla sorunları çözmeye, 'ehl-i zeyğ' ve benzerlerini açıklama ve reddetme konusunda onların sözlerine uymak vaciptir. İnançlardan [s. 13] ve dinlerden Allah'ı bilme konusunda gerekli olanı, muhal olanı ve onun hakkında câiz olanı açıklamak gerekir. Onlar vusûle ancak usulü öğrendikten sonra ulaşabileceğini bilmiyor. Bundan sonra ise fikhî meseleleri hıfz etmek, Kur'ân ilimlerinin ve hadîslerin faziletlerini öğrenmek ve onları önceleyip bilmek gerekir.

Heysemi *Fetva* eserinin 642. sahifesinde de şöyle demiştir: Her akıl ve din sahibi kişiye bu hususların inkârına düşmemesi için bunları bilmesi gerekir. Öncekilerin ve şimdikilerin şahit olduğu gibi bu öldürücü bir zehirdir. Bilgi sahibi Meşâyih'den ve onların vârisleri âlimlerden öğrendiğimize göre: Salihleri inkâr eden kişilerin cezası en az onların bereketlerinden mahrum olmalarıdır ve onlara kötü bir son gelmesinden endişe edilir. 40. sayfada ise “Tevâtüren nakledilmiş ve yaygınlaşmıştır ki, kim bu âlimler topluluğunu inkâr ederse Allah ilmiyle ona fayda vermez. Onu en kötü hastalıklarla imtihan eder. Biz bunu inkâr edenlerin birçoğunda gördük” demiştir.

İstitrât

Gazzâlî “Allah hükmü en güzel koyandır sözüyle alakalı olarak şuan olandan daha güzelini yapmanın imkân dâhilinde olmadığını, Allah'ın ilminin taalluk etmesi ile meydana çıkan şeyi onun muradının dışında başkasının yapmasının da mümkün olamayacağını” söylemiştir. Biz deriz ki hükmün bedî olması genelde akıllarımızın

¹¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hasen el-Fûrekî (ö.478/1085). Eş'ariyye kelâmcısı. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz “Fûrekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 219-220.

¹¹² Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. es-Sâîğ b. Bâcce et-Tüçibî el-Endelüsî es-Sarakustî (ö. 533/1139). Batı İslâm dünyasında yetişen ilk müslüman filozof. Bkz. Yaşar Aydın “İbn Bâcce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 348-353.

vasıflandırdığı şeye haml edilir. Allah'a hamd olsun ki Gazzâli'nin bu sözünü delillerle desteklediğini gördüm. Bu delillerin çoğu *İhyâ* kitabındadır. Bu da Tâlibü'l-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb* eserine dayanıyor. “*Gazzâli devamlı kendi denizinden içiyordu.*” [s. 13] Ebû Tâlib *Tevekkül* adlı eserinde: “Bu konuda bana yakinen bildiğim herhangi bir delil getirilmedi. Allah mahlûkatın tamamını, gökyüzündeki ve yeryüzündeki her şeyi ilmin, akl etmenin ve hükmetmenin en iyisi üzerine yaratır. Eğer Allah mahlûkatın her birine mahlûkat adedince ilim, hikmet ve akıl verirse onlara olayların sonuçlarını keşfettirir. Bütün sırları bildirirse yani nimetlerin iç yüzlerini, ceza hükümlerini, dünya ve ahiretteki gizli lütufları gösterirse onlar der ki; bize verdiğin akıl ve ilimle işlerin akıbetini müşahede ederek mülkünü düşündük. Sonra bunlara önem gösterdik. Allah'ın hayır, şer, fayda ve zararla ilgili tedbirinden gördüğümüz şeylerden hareketle düşündük. Bu tedbirin dışında daha güzel bir tedbirin olduğu konusundaki sorulara akıl sahipleri, keşif ehli, ilim sahipleri ve müşahede ehli cevap veremedi. Açık olan bu takdirî değiştirerek takdir edilenin dışında başka bir şeye hükmetmek mümkün değildir.” Fakat Ebû Tâlib'in bu kelâmını âlimlerin dışında başka bir kimsenin akıl etmesi ve anlaması mümkün değildir. Gazzâli'nin bu sözü Allah'ın kudretine binaen değil yaratılan şeyin haline göredir. Bu kıssanın şerhinde Allah'ın kudreti dikkate alınmamıştır. Âlemin var edilmesinin ancak bu şekilde olduğu dikkate alınmıştır. Heytemî *Fetvâ* eserinin 41. sayfasında bu hususla ilgili bunları belirtmiştir.

Gazzâli -Allah ona rahmet etsin- “Allah'ın iradesiyle yarattığından daha güzelini yaratmak mümkün değildir” demiştir. Bu âlemin yaratılmasıyla ilgili olarak Allah iradesi, kazası ve kaderiyle hükmetmiştir. Bunlardan bazılarını bir gaye ile bazılarını da gayesiz var etmiştir. O gaye ise [s. 14] cennet ve cehennemdir. Bunlar ilahi kudretle alakalıdır. Bu âlemden daha güzeli yoktur. Bu güç ise hikmet dışında başka bir şeyle ilişkili değildir. Hikmetin yokluğu ise onun zâtı için mümkün değildir. Bilakis anlattığımız şeylerden dolayı hikmetle ilişkilidir. Yokluk muhal olunca onu ilk defa var etmek bir hikmete ve kanaate binaendir. Onu yoktan var etmeye karar verecek başka bir şey yoktur. Bu hususta Nevevî'nin *Erbaîn adlı* eserindeki 24. kudsî hadîsi delil getirmiştir. “Ey kullarım! Sizin ilkiniz ve sonuncunuz, insanlardan ve cinlerden olanlarınız, sizden biriniz en takvalı, en temiz kalpli olsa bu benim mülkümünden bir şey arttırmaz. Ey kullarım! Sizin ilkiniz ve sonuncunuz, insanlardan ve cinlerden olanlarınız, sizden biriniz en kötü kalp üzere olsanız bu da benim mülkümünden hiçbir

şey eksiltmez”. Şârih şöyle açıklamıştır: Çünkü bu Allah’ın kudretine ve iradesine bağlıdır. Bu ikisi de devamlı olarak daimdir, asla kesintiye uğramaz. Bunlara bağlı olan şeylerde böyledir. Takvanın gayesi kişiye gelecek olan bir zarardan dödüştür. Bütün bunlar da Allah’ın mülkünün son derece mükemmel olduğuna işaret vardır. Bütün mahlûkat O’na itaat etse, hepsi de takva ve iyilik sıfatlarını kendilerinde toplamış olsalar onun mülkünü arttıramazlar. Onların günahlarıyla da Allah’ın mülkü asla eksilmez. Çünkü O zâtında, sıfatında ve fiillerinde mutlak zengin olandır. Onun mülkü mükemmeldir, herhangi bir şekilde O’nda noksanlık meydana gelmez. Bilakis O’nun mükemmel varlığı Huccetü’l-İslam [s. 15] el-Gazzâli’nin -Allah onu takdis eylesin- “Olandan daha güzelinin olması mümkün değildir” sözüyle işaret ettiğinden daha mükemmel bir şekilde asla tasavvur edilemez. Yani âlemin her şeyiyle tamam olması, en güzel ve en faydalı şekilde yoktan var edilmesi Allah’ın eşsiz kudretiyle alakalıdır.

Heyâkil’de ¹¹³ Şeyh Sühreverdî el-Maktûl “O’nun varlığından daha tamam olacak bir şekilde varlık tasavvur edilemez. Allah’ın zâtı en güzel şeyin dışında bir şey gerektirmez. Mümkünlerin en üstün olanını yaratmayı terk etmeyi de gerektirmez” demiştir.

[Derkenar]: Şunu bilmek gerekir ki, kudret ve iradeye taalluk eden mümkün olan şeylerdir. Vacip olan ve yapılması imkânsız olan şeyler değildir. Kudret ve irade vücûbiyetle ve imkânsız olanla alakalı değildir. Aslen yokluğu kabul edecek şeylerin yani mümkün olanın yokluktan vücuda gelmesinde kudret ve irade Allah’ın etkili olan iki sıfatıdır. Vacib gibi etkiyi kabul etmeyen bir şeyde neticenin meydana gelmesi gerekir. Müstehîl gibi vücûdu asla kabul etmeyen şey de etkiyi kabul etmez. Müstehîlden câiz olan bir şeye dönerek gerçekleri değiştirmek gerekiyor. Bunda, ezeli olan kudretin ve iradenin vacip olan ve müstehîl olanla ilişkisinin bulunmayışında kusur yoktur.

Celâl “Çünkü bu durum Allah Teâlâ’yı cehalete, acizliğe ve cimriliğe götürür ve bundan daha mükemmel bir varlık muhaldir. Muhal olan şey kâdir olanın gücünün altına giremez. Bundan dolayı Allah Teâlâ’nın gücünde noksanlık gerekmez, bilakis

---

¹¹³ Ebü’l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl’ün “‘Kitâbü Heyâkili’n-nür” adlı eseri. Bkz. İlhan Kutluer “Sühreverdî, Maktûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 36-40.

noksanlık muhaldir. Şöyle ki onu kudretle ilişkilendirmek doğru değildir” demiştir. Muhakkik ve keşif ehlinin büyük imamlarından bazıları el-İmam Hüccetü'l İslam Ebu Hâmid el-Gazzâli'den bunu nakletmiştir. Bu güvenilirdir. Şa'rânî *El-Yevâkit*¹¹⁴ adlı eserinin 48. sayfasında Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin 'Gazzâli'nin olandan daha bedi olanı mümkün değildir' sözü hakkında amacı gerçekleştirme hususunda bu sözden daha güzeli olamaz. Çünkü o söz bize kıldemin ve hudûsun ne olduğunu göstermektedir dediğini nakletmiştir. Allah Teâlâ'nın hakkı kadîmlik rütbesidir ve mahlûkların rütbesi de sonradan değildir. Allah Teâlâ yaratmak istediğini yarattığında hiçbir şey onu hudûs rütbesinden çıkarmaz. Ben derim ki, onun muradının olması muhtemeldir. Allah'ın ebedi ilminin hilafına, âlemde bulunanın aksine bir şey eksiltme ve arttırma mümkün değildir. [s. 16]

Sonra şunu da bilmek gerekir ki tevbe İslam'ın mutlaka olması gereken kaidelerinden ve önem verdiği hususlardandır. Tevbe her mükellefin üzerine vâciptir. Ehl-i Sünnet'e göre onun vücûbiyeti duymaklardır. Biz daha önce onun kabulünün şartlarını şer'an ve icmâ ile öğrendik. Bunlar günahlardan pişmanlıktır ve eğer yapabiliyorsak o günah halinden bir daha ona dönmek üzere azimli bir şekilde hemen kopmaktır. Tevbe konusu olan şey içki içmek gibi Allah ile bizim aramızda ise veya namaz, oruç, zekât gibi Allah'ın haklarından olan şeylerde aşırıya gitmek ise onun tevbesi önce aşırı gittiğinden dolayı pişman olmaktır. Sonra kişinin namazı bir daha kaçırmamaya azmetmesi gerekir. Eğer vaktinde kılamamış ertelemiş ise kaçırdıklarının hepsini kaza etmesi gerekir. Eğer bu kullarla ilişkili bir konu ise mesela mallara zulmetmişse o zaman tevbenin kabulü Allah Teâlâ'nın hakkı olarak önceden saydıklarımıza ve hemen o malları sahibine vererek onu razı etmesine bağlıdır. Daha sonra onlardan helallik dilemesi gerekir. Fakat onları bulamazsa onun yerine geçecek vekilinden veya varislerinden helallik istemesi gerekir.

Künye adlı bir kitapta insanlara borcu olan bir kişiden bahsedilir. Bu kişi gasp edilmelerinden dolayı mıdır? Yoksa zulümden ve cinayetlerden midir? Onları bulamıyordu. O borcunu gücü nispetinde fakirlere versin ve ödemeye çok azimli olsun.

---

¹¹⁴ Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdîrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565)'nin "El-Yevâkit vel-cevâhir" adlı eseri. Bkz. Hayri Kaplan, "Şa'rânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 347-350.

Allah'a tevbe etmekle beraber onları bulmaya çalışsın. Kâdı Hân¹¹⁵'in fetvâsında düşmanı ölmüş ve varisi de olmayan benzer bir kişi vardı. Bu durumda hak sahibine vereceği kadar malı fakirlere takdim edilir [s. 17] ve bu hasmına ulaşması için Allah katında emanet olur. Eğer zulüm, iftira atmak, gıybet etmek gibi ırzla ilgili şeylerde ise tevbe etmesi gerekir ve Allah'ın hakkı önceden saydığımız şeylerdeki gibidir. Bunun yanında gıybetini yaptığı ve iftira attığı kişilere bu söylediklerini haber verir ve onlardan helallik ister. Bu mümkün değilse o zaman helalleşmek için onları bulmaya azmeder. Helallik aldığında onun üzerindeki bu hakları düşer. Bunu da yapamıyorsa mesela gıybet sahibi ölmüşse veya gaipse Allah Teâlâ'dan tevbe istiğfar etmelidir. Ümit edilir ki onun lütfundan ve kereminden dolayı hasımları ondan razı olur. Allah hazinelerinden ihsanda bulunur. Allah kerim, raûf ve rahimdir.

Ravzati'l-Ulemâ'da "Zînakâr tevbe edince Allah Teâlâ onun tevbesini kabul eder. Gıybet sahibi tevbe ederse Allah onun tevbesini hasmını razı edesiye kadar kabul etmez" deniliyor. Fakih Ebû Leys es-Semerkandî¹¹⁶ "Gıybet eden kişinin tevbesinin helallik dışında kabul olup olmayacağı hususunda insanlar ihtilaf etmiştir. Bazıları tevbesinin câiz olduğunu bazıları da olmadığını belirtmiştir. Bizim görüşümüz ise eğer bu söz gıybetini ettiği kişiye kadar ulaşmış ise onun tevbesi helallik istemektir. Eğer söz o kişiye ulaşmamışsa Allah Teâlâ'ya istiğfar ederek bu hataya tekrar dönmektir" demiştir.

Ravzati'l-Ulemâ'da Ebû Muhammed'den, gıybet sahibi kişi gıybetini yaptığı kişiye ulaşmadan tevbe ederse onun tevbesi fayda verir mi diye sordum. Tevbesi ona fayda verir dedi. Kulun hakkıyla alakalı olan bir günahı bir daha yapmamak üzere tevbe etmiştir. Tevbenin kabulünün kul hakkının giderilmesiyle olacağı, [s.18] tevbeden sonra ona ulaşmıştır. Bu durumda ne olur diye sorulduğunda, o "Tevbesi geçersiz olmaz, bilakis Allah Teâlâ onların hepsinin, gıybet edenin ve gıybeti yapılanın günahlarını meşakkatten dolayı bağışlar. Çünkü Allah kerimdir, tevbeyi reddetmek de Allah'ın keremine uygun değildir. Bilakis O tevbeyi kabul ettikten sonra o ikisinin günahlarının hepsini affeder" diye cevap vermiştir.

¹¹⁵ Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196) Fetâvâ'sıyla tanınan Hanefî fakihî. Bkz. Ahmet Özel, "Kâdîhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 121-123.

¹¹⁶ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983) Fakih, müfessir ve sûfî. Bkz. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 473-475.

Birisi bir kişiye iftira atmışsa, yani dediği şey o kişide yoksa o zaman üç konuda tevbeye ihtiyaç vardır:

Birincisi iftira attığı kişileri bulması ve ben sizinle ilgili şöyle şöyle konuştum. Bilin ki ben bu konuda yalan söyledim demesi gerekir.

İkincisi iftira attığı kişiye giderek kendisinden razı olana kadar rızasını talep etmesi gerekir.

Üçüncüsü ise daha öncesinde açıkladığımız gibi Allah Teâlâ'ya tevbe etmesi gerekir.

Büyük günahlar arasında iftiradan daha büyük hiçbir şey yoktur. Hadîslerde geçtiği gibi kulun her zaman tevbe ile meşgul olması gerekir. Nebî aleyhi selâm “Günde yetmiş defada olsa istiğfar etmekten geri durmayın” ve “günde yüz defa tevbe etmek bana zor gelmez” buyurmuştur. Bu tehlikelerden korunmak içindir. Çünkü kalp tehlikelerden, şehvetten, çeşitli şeylere meyilden ve onları irade etmekten uzak duramaz. Peygamberimiz bu tehlikelerin giderilmesi için Allah Teâlâ'dan yardım istiyordu.

Berika'da Ebû Saîd el-Hâdimî “Başkasına zarar vermeden işlenen günahlardan tevbe kabuldür. O günahlar defalarca işlense de tevbe sahihtir. Büyük günahlara tevbeden başka bir şey kefâret olamaz. [s. 19] Beş vakit namaz, cuma namazı, Ramazan orucu, hac gibi küçük günahlar için bazı kefaretlere vardır. Bunlar istiğfar ve tevbe etmekle affedilir. Tevbenin kabulü kat'i olarak kefarettir. Bizim görüşümüz günahlarda da durumun böyle olduğudur. Şafî'lerde ise bu zannîdir. Kabul olunan bir hac büyük günahlara kefarettir değildir. Bu o kişiden ibadetlerinin, zulümlerinin ve borçlarının kazasını düşürmez, sadece geciktirmesinin günahına kefarettir olur. Eğer haccı feragat ettikten sonra yapmazsa o zaman büyük günah işlemiş olur. Bu da zinada olduğu gibi onu muhafaza etmeyi gerektirir” demiştir. Nebî aleyhi selâm “Sizin en hayırlınız hatalarından sonra tevbe edeninizdir” buyurdu.

Münâvî¹¹⁷ şöyle demiştir: Yani Allah'ın günahla imtihan ettiği kişi, günahtan sonra tevbe edip tekrar günaha döner ve sonra tekrar tevbe ederse durum bazı âlimlerin “Nice günahlar var ki onlar mümin için itaat ettiği şeylerden çok daha faydalıdır” dediği gibidir. Bir yönüyle günahtan dönen kişi tevbekâr olmuştur. Yani her günahı tekrarladığında tevbesi de tekrarlanır. Sonra bilir ki günahlar ancak küfre, nifâka ve insanın dinden çıkmasına sebep olur. Tevbe de tam anlamıyla pişman olmaktır ve bu da saf bir Müslümanlıktır.

İslam'dan sonra küfürde inat eden kişinin tevbesi kabul olur mu yoksa olmaz mı? sorusuna evet denilmiştir. Fakat bu inadın on kere tekrar tekrar olmaması gerekir. Bazı âlimler bu durumun itikatta bidat olduğunu belirtmiştir. Onun tevbesi tam anlamıyla pişman olmak ve hakka inanmaktır. Ancak günah ise fer'i'dir. Namaz gibi farzları terk etmekte ise iki günah vardır. Birincisi namazı geciktirdiği içindir. Bunun tevbesi tam anlamıyla pişman olmaktır. İkincisi terk etmenin günahıdır. Onun tevbesi ise acilen namazı kaza etmektir. Kazanın ertelenmesi ise diğer bir günahtır onun için yine tevbe gerekir. Vefatı sebebiyle kaza etmeye fırsat bulamazsa, [s. 20] o zaman fidye verilmeyi vasiyet etmelidir. Kişinin günahı, gusül abdesti almaksızın camide oturmak, bu halde Kur'ân-ı Kerim okumak, itikâfta dünya meselelerini konuşmak, yemek, içmek ve uyumak, ayrıca Kur'ân-ı Kerimi abdestsiz okumak, çalgı çalmak, içki içmek ve zina etmek gibi yasaklanan fiillerden ise bu durumun kişi ile Allah Teâlâ arasında olması ve kul hakkıyla alakası bulunmaması sebebiyle sadece nasûh bir tevbe ile tevbe etmesi gerekir. “*Böyle yaparsa kendini ifşa etmiş ve perdeyi kaldırmış olur.*” “*İstifa etmek valiye uygun olmaz.*” Bilakis olayı kapatır ve Allah Teâlâ'nın sınırlarını ikame etmek için nefsiyle mücadele eder ve seher vakitlerinde yalnız kaldığında ona yalvarır. Vali onun üzerine haddi bina etsin diye o kişi olayı mahkemeye taşırırsa bu daha da güzeldir. Ayrıca İbn Mâlik -Allah Teâlâ ona rahmet etsin- bu hususu böyle kabul etmiştir.

Günah kişiyle Allah arasında ise yani hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak, onları öldürmek, sebepsiz yere darp etmek, özürle olsa yüzlerine vurmak, gücünden fazla yük yüklemek, ot, su ve yiyecek vermemek gibi hayvan haklarıyla alakalıysa bu

---

¹¹⁷ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nüriddîn Âli el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622) Hadis âlimi, fakih ve sûfi. Geniş bilgi için Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Münâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 572-575.

ciddi bir sorundur. Onun için yalvararak ve ağlayarak nasûh bir tevbeden başka çıkar yol yoktur.

Kullara zulüm şu beş şeyde olur: Malda, nefiste, ırzda, mahrumiyette ve dindedir. Zulüm, hırsızlık, gasp, gıybet, açık saçık gezmek, başkasının malını eliyle, yalan şahitlik veya iftirayla telef etmek, ona biraz mal vererek kişiyi kandırmakla, zorla zulme hükmederek malı zalime vermekle, rüşvetle ve bunların dışında kalan benzer hususlarda olur ise kişi ilk olarak tevbe eder ve sonra hak sahibinden helallik ister. Bir buğday veya mısır tanesi bile olsa eğer zarar meydana gelmişse o zararı gidermesi gereklidir. Çünkü burada mâlî bir borç altına girme durumu vardır. Dünyada razı değilse ona ahirette bu borcunu verecektir. [s. 21] Malın sahibi ölürse varislerine verecek, varisler yoksa veya mâlikin kim olduğunu bilmiyorsa o zaman kıyamet gününde onu sahibine ulaştırması için Allah katında emanet olması niyetiyle fakire verir. Onu köprüler yapmak gibi iyi olan şeylere vermelidir. Fakirlere verecek ise anne-babası veya çocuğu dışındakilere vermelidir. Bunu da yapamıyorsa Allah Teâlâ dilerse onu affeder. Ona iyiliklerini verir veya günahlarını üzerinden kaldırır. Allah dilerse ondan razı olur.

Ancak kişide kâfirin hakkı varsa ve razı edilmemişse bu da ciddi bir sorundur. Bazıları Allah Teâlâ onun azabını hafifleterek o kâfiri razı eder görüşündedir. Şayet günah kâfirin canı ile ilgiliyse ilk önce tevbe etmeli sonra öldürdüğü kişinin velisine kendi nefisini teslim etmelidir. O kişi isterse affeder, isterse ondan hakkını alır. İsterse bir mal üzerine anlaşıp barışırlar. Diyetini vermesi gerekirse tevbe eder ve aynı şekilde diyetini verir veya helallik ister.

Gıybet, iftira, alay etme ve sövme gibi ırzla ilgili suçlara gelince önce tevbe eder ve helallik diler. İftira atmanın kefareti, iftira attığı kimsenin yanında nefisini yalanlamasıdır. Bu çeşit günahı vârislerin helal kılması mümkün değildir. Mahrum bırakmaya gelince, bu ehli dışındakilere, evladına veya bunlar gibi olanlara ihanet etmek gibidir. Önce tevbe eder sonra helallik ister. Bir fitneye düşmekten korkuyorsa yalvarır, ağlar, hak sahibinden af ister ve onun için sadaka verir. İnkâr etmek ve fâsıklık gibi dini olan günahlara gelince önce tevbe eder, dinden razı olur ve nefisini yalanlar.

El-Endelüsî *Bahr*¹¹⁸ adlı eserinde şöyle demiştir: Bu mesele zannîdir. Büyük günahları inkâr etmekle hac sekteye uğramaz bu durumda kulların hukukundan vazgeçmesi Allah Teâlâ'nın faziletindedir. Eğer biz hac her şeye kefarete olur dersek, onun manası insanlardan birçoğunun düşündüğü gibi [s.22] namazların, oruçların ve zekâtların kazalarının düşmesi şeklinde değildir. Kişinin borcunu geciktirmesinin ve ertelemesinin günahı hacın düşmesidir. Sonra Arafat vakfesini geciktirirse ve bunun gibi namazı da vaktinden sonraya tehir ederse günahkâr olur. Bu durumda hac kalkar, kazası kalkmaz. Arafat vakfesinden sonra kişi onu kaza etmediyse, kaza etmek zarûridir diyenlerin sözüne göre günahkâr olur. Diğer şeylerde ise bu kıyasa göredir. İbn-i Âbidin¹¹⁹ “Burada irade edilen şey borcu geciktirmenin ve ertelemenin günahı hacın düşmesidir” demiştir.

Ben derim ki bunun açıklaması şöyledir: Kim namazı vaktinde kılmaz ve tehir ederse günahkâr olur. Bu geciktirmeye bir şey daha gerekir oda namazı kaza etmektir. Bunun gibi birisi borcunu geciktirirse, birini öldürürse günahkâr olur ve o cinayet Allah Teâlâ'nın yasakladığı şeydir. Bir kişiyi kasten öldürmüşse onun üzerine nefsini kısas için hak sahibine teslim etmesi gerekir veya onun diyetini ödemesi gerekir. Bunun benzeri günahlar da aynı şekildedir. Bunun üzerine vaciptir, bu vacip Allah Teâlâ'nın hakkından olsun veya kul haklarından olsun farketmez. Biri hacın büyük günahlara kefarete olmasını reddederse burada irade edilen namazın tehiri, borcun geciktirilmesi, birini öldürme gibi büyük günahlara kefarete olmasıdır. Bu günahların üzerine gerekli olan şey namazın kazası, borcun edası, kısas için nefsin teslimi veya diyetin ödenmesidir.

Şüphesiz ki bunları [s.23] bu denilenlerin haricinde başka bir şey düşürmez. İttifakla tevbe günahlara kefarete olur ve bu da günahların üzerine vacip olan şeyleri düşürmeyi gerekli kılmaz. Çünkü günahattan tevbe, üzerine bazı vacipleri gerekli kılar. Bu da ancak bu vacipleri yaparak tamamlanır. Kişi bir şeyi gasp etmiş ve sonra tevbe etmişse gasp ettiği şeyin zararını giderinceye kadar tevbesi yerine gelmez.

¹¹⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin “El-Bahr-ül-Muhît” adlı tefsiri. Bkz. Mahmut Kafes, “El-Bahr-ül-Muhît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 152-153.

¹¹⁹ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836) Son dönem Hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden. Bkz. Ahmet Özel, “İbn Âbidin, Muhammed Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 292-293.

Çekişmeye sebep olan hacla ilgili ne dersin? Bizim sözümden murad şudur, tevbe ancak vacip olan şeyi yapmakla kabul olur. Ahirette gasbı uhdesinden çıkarmaz ancak gasp ettiği şeyi geri vermesiyle günahı düşer. Kişi bir şeyi gasp etse sonra tevbe etse ve gasp ettiği şeyi bir yerde hapsedse, sahibini onu almaktan menetse, fakat onu sahibine ödemeye azmederse o zaman tevbesi sahih olur. Eğer ödemez ve bu zimmetinde kalırsa onu sahibine ödedikten sonra tevbesi tamam olur. Yani onun manası o şeyi her yönüyle uhdesinden çıkarmasıdır. Borcunu geciktirme ve namazı erteleme için de durum böyledir. Bu karar kıldığımız şeylerden ortaya çıkan şudur: Hac tevbe gibidir. İster Allah Teâlâ'nın hakkıyla, isterse kulların hakkıyla alakalı olsun veya olmasın büyük günahların temizlenmesine kefarete olur. Yani onun üzerine içki içmek ve benzeri gibi başka bir vacip vuku' bulmasın. Hac günahlara kefarete olur. Allah Teâlâ'nın ve kulun hakkı onun zimmetinde kalır. Eğer günah o ikisinin üzerinde vuku' bulunduğu günahlardansa biz bunu söyledik. O zaman o ganimet olarak kalır. [s. 24] Bu da bir ferdi özgür kılmaktır. Şüphesiz o murad edileni açıklar, şüpheyi ve tereddütleri giderir.

Allâme İbrahimü'l Fâni¹²⁰ *Tevhit manzumesi* üzerine yazdığı *Şerh-i Kebir*'de ona işaret etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Peygamberimizin (s.a.v) sözü şudur “Kim Allah'ın evini cinsi münasebetten uzak durarak, arkadaşlarıyla tartışmadan, ibadetlerini de aksatmadan hacederse annesinden doğduğu gibi günahları da ondan öyle çıkar.” Allah Teâlâ'nın hakkı ve kul hakkı onda kalmaz. Çünkü o öyle bir zimmete girmiştir ki borcunu geciktirmenin dışında ona günah yoktur. O da sahibini bulup ödemesine kadar ondan düşmez. Onun dışındaki günahlar düşer. Allah Teâlâ en iyisini bilir.

---

¹²⁰ Ebû İshâk (Ebü'l-İmdâd) Burhânüddîn İbrâhîm b. İbrâhîm b. Hasen el-Lekânî (ö. 1041/1632) Cevheretü't-tevhîd adlı manzum akaid risâlesiyle tanınan Mâlikî âlimi. Bkz. Metin Yurdagür, “Lekânî, İbrâhîm b. İbrâhîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 130-131.

İKİNCİ BÖLÜM

HUDÛSU'L ÂLEM, MÂHIYETÜ'L-ECSÂM, EFÂLÜ'L-İBÂD VE VUCÛB RİSÂLELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. *Hudûsu'l-Âlem* Risâlelerinin Değerlendirilmesi

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi âlemin hudûsu konusunda Arapça¹²¹ ve Osmanlı Türkçesi¹²² iki risâle kaleme almıştır. Bunun yanında *Vucûb* risâlesinin istitrat kısmının başında Gazzâli'nin mümkün olan âlemlerin içinden en mükemmel âlem görüşüne ve âlemin hudûsu konusuna temas etmiştir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki âlemin kadîm veya hâdis olması meselesi felsefenin ve kelâm tarihinin en önemli mevzularından biridir. Kelamcılar âlemin hâdis olduğunu savunurken, İslam filozofları âlemin kadîm olduğunu savunmuşlardır. Kelamcıların âlemin Allah tarafından yoktan var edildiğini ispatlamaya çalışmalarının sebebi âlemin hudûsundan hareketle onu yaratan bir muhdîsin varlığını kanıtlayabilme imkânıdır. Filozoflar ise bunun aksine Allah ile âlem arasındaki ilişkiyi güneş ve güneş ışığı arasındaki ilişkiye benzetmektedirler. Bunun neticesinde âlemin Allah ile birlikte kadîm olduğu görüşünü savunmaktadırlar.¹²³

Mehmed Tevfik Efendi de kaleme aldığı Arapça risâlede âlemin hâdis olduğu tezinden yola çıkarak konuya yaklaşmıştır. Risâlenin başındaki “Bil ki bütün cüzleri ile âlem hâdistir, o yokken sonradan Allah Teâlâ onu kudretiyle yarattı, yani belli bir zamandan sonra yokken var etti” sözü bunu açıkça göstermektedir. Daha sonra bu sözü desteklemek için Devvâni'nin “Âlem sonradan değildir, çünkü Allah ona değişikliği ve hayal edilmesi mümkün olmayan şeyleri arz etti. Değişen her şey sonradan yaratılmadır, sonradan var olan her şey için bir yaratan gerekir ve muhdîsin de zarûri olarak tek olması gerekir” sözünü nakletmiştir. Buradaki zarûri kavramını Ebu'l Yüsr el-Pezdevî'nin muhdîs olanın tek olmasının zarûreti anlamında kullandığını derkenârda açıklamıştır.

¹²¹ Mehmed Tevfik Efendi, *Risâletü'l Vucûb*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt No: 4657: 43-44.

¹²² Mehmed Tevfik Efendi, *Meziyyet-i İslamiyye*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ayniyat No: 4888: 1-6.

¹²³ Cemalettin Erdemci, “Proclus'un Âlemin Kıdemine İlişkin Delilleri Üzerine”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9 (Ocak 2006): 153-154.

Mehmed Tevfik Efendi Şa‘râni’den nakille Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin futûhât hutbelerinin başındaki âlemin hudûsu ile ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Muhyiddin İbnü’l-Arabî Allah’ın mevcudatı yoktan ve yokluktan var ettiğini, mahlûkatın ortaya çıkışının sonradan olduğunun icmâ ile sabit olduğunu, bunun da Allah’ın ilminde ve kadîm ilimlerde var olduğunu beyan etmiştir. Âlemin mutlak olarak kadîm olduğu görüşünün tamamen bir hata olduğunu, Allah’ın hiçbir benzeri olmayacak şekilde âlemi yarattığını ve buna da hiçbir nefsin güç yetiremeyeceğini söylemiştir. Ona göre Allah hiçbir benzeri olmaksızın âlemi yaratmıştır. Bunun aksini hiçbir kul iddia edemez. Allah yarattıklarını ezeli olarak bilir ve ilmî kuvvetin kimsenin bilemeyeceği bir şekilde teberrüz etmesiyle âlem meydana gelmiştir. Daha sonra âlemin süresinin tarihi akıl, keşif veya deliller yoluyla bilinebilir mi sorusuna Şeyh Muhyiddin İbnü’l-Arabî bu konuyla ilgili bir bilginin ulaşmadığını, bu görüşün Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat mezhebinin görüşü olduğunu söylemiştir.

Felsefecilerin âlemin kadîm olduğu hususundaki görüşlerine kelâm kitaplarında tafsilatlı olarak cevap verildiğini belirtmiştir. Felsefecilerin âlemin kıdemi hakkındaki şüphelerinin ne olduğu sorusuna ise Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin “Bu konuda şüphe Rab ve kulu arasında, yaratan ve yaratılan arasında manevi bir irtibatın var olmasıdır. O eğitendir, eğittiğinden bir şey ister. Yaratan da yaratılandan bir şey ister. Bunun tersini hiçbir kimse akıl edemez, ancak biri varsa diğeri var olur” şeklinde cevap verdiğini nakletmiştir.

Tevfik Efendi bundan sonra kim âlem kadîm derse yani var olan şey Allah Teâlâ ile beraber aradan hiçbir zaman geçmeden vardı derse bunun hâlis olarak küfür olacağını, bunda da hiçbir şüphe bulunmadığını söylemiştir. Mehmed Tevfik Efendi bu görüşünü desteklemek için Gazzâlî’nin *Tehafütü’l-Felâsife* adlı eserindeki “Bir kişi, siz filozofların görüşlerini anlattınız. Onların küfre düştüğünü ve onlar gibi inananların katlinin vacip olduğunu söyleyebilir misiniz? diye sorarsa biz deriz ki, onları üç meselede küfürle itham etmek gerekir. Bunlardan birincisi: Âlemin kadîm olması meselesidir. Filozoflar bütün cevherlerin kadîm olduğunu iddia ederler. İkinci mesele: Filozofların Allah Teâlâ’nın kişilerden hâdis olan cüzleri ezeli ilmiyle bilmediği görüşüdür. Üçüncü mesele ise filozofların cesetlerin dirilmesini ve haşırını inkâr etmeleridir” sözünü nakletmiştir. Bu üç meselede felsefecilerin görüşlerinin İslamla bağdaşmadığını, bunlara inananların Peygamberleri yalanlayanlar olduğunu

söylemiştir. Mehmed Tevfik Efendi bu âlimlerin Müslümanları temsilen konuyu anlattıklarını ve açıkladıklarını, bu konularda hataya düşmenin apaçık küfür olduğu hususunda İslam fırkaları arasında ihtilaf bulunmadığını söylemektedir.

Mehmed Tevfik Efendi'nin bu husustaki görüşünü şöyle açıklayabiliriz: Aslında Müslüman olduğunu söyleyen herkesi İslam dairesi içinde görmenin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz. Tevhid, nübüvvet ve meâd konusunda herhangi bir sapma olmadığı sürece hakikate ulaşmak için samimi olarak yapılan tevillerin kişiyi İslam dairesinden çıkarmayacağını söyleyebiliriz.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki İbn-i Rüşd *Faslu'l-Makal*¹²⁴ adlı eserinde Gazzâli'nin *Kitabu't-Tefrika'da*¹²⁵ filozofları aslında küfürle itham etmediğini, icmânın aşılmasıyla ilgili olarak yapılan tekfirin ancak ihtimal mahiyetinde olduğunu söylemiştir.¹²⁶ Bunun yanında İbn-i Rüşd filozofların Allah esas itibariyle cüzîyâtı bilmez sözünü Gazzâli'nin yanlış anladığını, bu sözle filozofların kastettiği şeyin Allah'ın cüzîyâtı bilmesinin bizim cüzîyâtı bildiğimiz şekilde olmadığını, bizim bilgimizin bildiğimiz şeylerin değişmesiyle değişeceğini; oysaki Allah için böyle bir şeyin söz konusu olamayacağı anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹²⁷

Mehmed Tevfik Efendi'nin Osmanlı Türkçesi olarak kaleme aldığı *Âlemin hudûsu* risâlesinde ise konuyu daha detaylı bir şekilde anlatmaktadır. *Meziyyet-i İslamiyye* adlı eserinin ilk mukaddimesinin birinci faslında yer alan bu risâle takriben 3,5 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Tevfik Efendi bu risâlede tek ve basit hakikati olan yani herhangi bir fiil, etki veya şart vasıtasıyla olmayan bir ve tek fâilden birçok eserin sudûrunun muhal olduğu görüşüne binaen demiştir ki; “Vacib-i Teâlâ'dan yalnız ilk akıl sadır olmuştur. Ondandır da ikinci akıl ve ilk felek sadır olmuştur, bu şekilde onuncu akıl ve ondan da maddelerin unsurlarına kail olarak hareket eden yedi gezegen sadır olmuştur. Bunlar kendilerine sabit kılınmış sûretlerde olmak üzere birbirlerine bitişik ve birbirinin etrafını kuşatan sûrettedir. Bunlar ne hafif ne ağırdır, ne de bir

¹²⁴ İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) dinle felsefeyi uzlaştırmak amacıyla kaleme aldığı eseri. Bkz. H. Bekir Karlığa, “Faslu'l Makâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 217-219.

¹²⁵ Gazzâli'nin imanla küfür arasındaki sınırın ne olabileceği konusuna dair eseri. Bkz. Emrullah Yüksel, “Faysalü't-Tefrika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 267-268.

¹²⁶ Süleyman Uludağ, *Felsefe-Din İlişkileri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 91.

¹²⁷ Uludağ, *a.g.e.*, 93.

şeyin gerisinde bulunur. Bunlar ne boş ne de doludur. Bunlarda ne boşluk, ne yarıklık ne de bitişik olma ihtimali mümkün değildir. Dokuz feleğin tamamının ispat edilmesinden ve kadîm olmasından dolayı hâdisin sudurûnun imkânsız olduğu cihetiyle bir şeyin varlığına delalet eden tesirin kıdeminin lüzûmuna binaen Pisagor ve Sokrat cisimlerin zâtında kadîm olduğu, sıfatlarında ise sonradan olduğu görüşüne sahiptirler. Aristoteles, Fârâbi ve İbn-i Sînâ da cisimlerin zâtında ve sıfatında kadîm olduğu görüşündedirler. Bu ismi geçen iki kişinin sahip oldukları bu görüşten dolayı küfre düştüklerinde tereddüt yoktur.” Burada açık ve net olarak görüyoruz ki Mehmed Tefvik Efendi filozofların âlemin kıdemi görüşünü yanlış bulmakta ve bu konuda farklı düşünmektedir. Öyle ki filozofları bu görüşünden dolayı küfürle itham etmektedir. Onların küfre düşmüş oldukları konusunda Gazzâli'nin *Tehafütü'l Felâsife* adlı eserinin sonunda söylemiş olduğu sözü¹²⁸ burada da nakletmiştir.

Çerkeşîzâde Mehmed Tefvik Efendi filozofların iddia ettiklerinin aksine dokuz feleğin kıdemi şöyle dursun aslen maddi varlıklarının dahi olmadığını ve bunun da akli burhanlarla ve şer'î delillerle sabit olduğunu savunur. Buna Enbiyâ 21/30'u¹²⁹ delil getirir. Bu ayetin yorumunda da Gazzâli'nin yaptığı tefsiri esas alır. Bundan sonra felek kavramının Arap kelimelerinde toplanan ve daire şeklinde olan her şey anlamında kullanıldığını fakat bu kavram üzerinde farklı yaklaşımların var olduğunu da belirtir. Mesela Dahhâk bu kavramı cisim olarak değil yıldızların yörüngesi olarak, yine bazı âlimler de üzerinde yıldızların döndüğü cisimler olarak yorumlamıştır. Tefvik Efendi ikinci görüşün Kur'an'ın zahirine daha uygun düştüğünü belirtmektedir.

Bunun yanında feleğin keyfiyeti hakkında da farklı yaklaşımlar olduğunu söylemiştir. Mesela Kelbî gezegenleri meydana getiren suyun toplandığı yer olarak, bazıları da güneş, ay ve yıldızların içinde aktığı yer olarak tanımlamıştır. Felsefecilerin çoğu feleği ne ağır ne hafif olan karşılığı olmayan bir şey olarak tanımlamışlardır. Bu görüşler arasında en makul olanının Dahhâk'ın görüşü olduğunu söyleyen Mehmed

¹²⁸ “Bir kişi, siz filozofların görüşlerini anlattınız. Onların küfre düştüğünü ve onlar gibi inananların katlinin vacip olduğunu söyleyebilir misiniz? diye sorarsa biz deriz ki, onları üç meselede küfürle itham etmek gerekir. Bunlardan birincisi: Âlemin kadîm olması meselesidir. Filozoflar bütün cevherlerin kadîm olduğunu iddia ederler. İkinci mesele: Filozofların Allah Teâlâ'nın kişilerden hâdis olan cüzleri ezeli ilmiyle bilmediği görüşüdür. Üçüncü mesele ise filozofların cesetlerin dirilmesini ve haşrı inkâr etmeleridir.” Gazzâli, *Tehafütü'l Felâsife*, nşr. ve çvr: Mahmut Kaya-Hüseyn Saroğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005) s. 225-226.

¹²⁹ “İnkâr edenler göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? hala inanmayacaklar mı?” (Enbiyâ, 21/30.)

Tevfik Efendi buna delil olarak da Yâsin 36/40'¹³⁰ zikretmiştir. Daha sonra bu ayette geçen 'sebh' fiilinin bir balığın suda ilerlemesi gibi bir cismin başka cisimleri yararak ve kenara iterek ilerlemesi anlamına geldiğini belirtir. Buna göre de filozofların görüşleri dikkate alındığında savunmuş oldukları feleklerde gezegenlerin seyrinin ve hareket etmesinin imkânsızlığının bedihi olarak bilinebileceğini ifade etmiştir. Tanımını yaptıkları şeffaf cisimlere dair aklî delillerinin olmadığını hatta yıldızların bir dayanak olmadan semada seyr ve sebatlarını akıllarına sığdıramadıklarını, dolayısıyla şeffaf cisimlerin gözlemlenmesinin rasatla mümkün olmadığını dile getirmiştir. Felsefecilerin kaidelerinin ve ortaya koymuş oldukları delillerin fâsit mukaddimelerden oluşan bir safсата olduğunu ve bunların kelimelerinde ayrıntılı şekilde cevaplandırıldığını, dolayısıyla bu risâlede daha fazla ayrıntıya girmediğini belirtmiştir.

Mehmed Tevfik Efendi filozofların kademine ittifak ettikleri zatta dahi ihtilaf ettiklerini bazılarının zikredilen zatın gri şekilde olup ayrışma ihtimali bulunmayan, sürekli hareket ile hareket ettiren, çokluğun parçaları olup bu parçaların birleşmesinden bu âlemin ve semavi hareketlerden de uyumlu unsurların meydana geldiği görüşüne sahip olduklarını söylemiştir. Bazılarına göre ise zikredilen aslın su olup yoğunlaşması ve sertleşmesinden arz, yumuşamasından ateş, hava ve ateşin dumanından semanın hâsıl olduğu görüşüne sahip olduklarını söylemiştir. Bazılarının ise zikredilen aslın arz olup onun yumuşamasından diğer eşyaların meydana geldiğini, bazılarının ise zikredilen aslın hava olup onun yumuşamasından ateşin, yoğunlaşmasından diğer eşyaların ve dumanından semanın hâsıl olduğu görüşünü savunduğunu söylemiştir. Bazılarının ise zikredilen aslın buhar olup yumuşamasından ateş ve havanın, yoğunlaşmasından arzın meydana geldiğini, bazılarının ise zikredilen aslın nûr ve zulûmat olduğuna ve daha türlü türlü hezeyanlara sahip olduklarına değinmiştir.

Bu açıklamaları yaptıktan sonra Mehmed Tevfik Efendi âlemin aslının bir olduğunu onun da "Allah ilk önce nûru yarattı" hadîsi muktezâsınca Nûr-ı Mukaddes-i Muhammedî olduğunu ancak bu nûrun ezeli olmayıp hudûs-ı zamanî ile sonradan yaratıldığını ve bunun da delil-i innî ile sabit olduğunu iddia etmiştir. Bu hususta Mehmed Tevfik Efendi'nin tasavvufî yönünün kelâmî konulara da yansımış olduğunu ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin etkisinde kaldığını açıkça görmekteyiz.

¹³⁰ "Her biri bir yörüngede yüzmektedir" (Yasin, 36/40).

Mehmed Tevfik Efendi bu konuda kıdemi, din ve şeri'at ehlinin ve İslam milletinin sadece Allah'a tahsis ederek cisimlerin zâtıyla ve sıfatıyla hâdis oldukları görüşüne sahip olduklarını belirtir. Bu meselenin anlaşılmasının aşağıdaki birkaç mukaddimenin izahı ile mümkün olacağını ifade eder.

Birinci mukaddimeye göre sükûn ile ittisâf hareke ile ittisâfın, hareke ile ittisâf sükûn ile ittisâfın cevâzını gerektirir. Yani her cismin hareket ve sükûndan hâli olmaması gerekir.

İkinci mukaddimeye göre bir cisim sâkin olsa sonra müteharrik olsa, sonra tekrar sâkin olup yine müteharrik olsa bu durumda iki sükûn ile iki hareket hâsil olur. Bunlardan sükûn-ı lâhik ile hareke-i lâhika yokluktan sonra var oldukları için kadîm olmaları imkânsızdır. Bunun gibi sükûn-ı sâbık ile hareke-i sâbıkanın “Kıdemi sabit olmayan yokluğu reddetmez” kaidesince kadîm olmaları imkânsızdır. “Hudûsu sabit olan kıdemini reddetmez” kaidesince de her sükûn ve harekenin hâdis olması gerekir.

Üçüncü mukaddimeye göre emr-i hâdis ile muttasıf olan şeyin kadîm olması imkânsızdır. Çünkü emr-i hâdisle muttasıf olan şey kadîm olsa evvel emri hâdisin de kadîm olması lazım gelir. Hâlbuki emri hâdisin kadîm olması başlangıçta bâtil olduğundan havâdisle muttasıf olan şeyin kadîm olması tamamen bâtildir. Bu önermenin aksi, nakzı gereğince havâdis ile muttasıf olan şeyin kadîm olması muhal olur.

Mehmed Tevfik Efendi'ye göre birinci mukaddime gereğince her cisim hareket ve sükûndan hâli olamaz. İkinci mukaddime gereğince her hareket ve sükûn hâdis olduğundan her cismin havâdisten hâli olamaması lazımdır. Üçüncü mukaddime gereğince havâdisten hâli olamayan şeyin kadîm olması muhaldir. Sonuç olarak Mehmed Tevfik Efendi'ye göre âlem cisimlerden ve arâzlerden meydana gelir ve bütün cüzleriyle hâdistir.

2.2. *Mâhiyetü 'l-Ecsâm ve Efâlü 'l-İbâd* Risâlesinin Değerlendirilmesi

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi Arapça olarak kaleme aldığı ve 10 sayfadan oluşan bu risâlesinde cisimlerin mâhiyeti ve kulların fiillerinden bahsedilmektedir. Tevfik Efendi, bu risâlesini kulların fiilleri ve ecsâmın mâhiyeti hususundaki tartışmalı problemlere çözüm sunmak için yazdığını söylemiştir. Risâlenin ilk 4 sayfası cisimlerin mâhiyetinden, sonraki 6 sayfası ise kulların fiillerinden bahsetmektedir.

2.2.1. *Mâhiyetü 'l-Ecsâm* Risâlesi

Mâhiyet, bir felsefi terim olup mevcut olanı yapan öz demektir. Fahreddin Râzi mâhiyet kavramını bir şeyin kendisiyle o şey olduğu hakikat şeklinde tanımlamıştır.¹³¹ Bunun yanında mâhiyet üç ayrı ciheti ihtiva etmektedir. Bu cihetlerden ilki mâhiyetin mutlak anlamda kullanılmasıdır. Yani herhangi bir şeyin mâhiyetinden bahsederken onun ne dış dünyada ne de zihinde bir varlığı yoktur. İkinci olarak mâhiyet mücerred anlamda kullanılmıştır. Yani bir şeyin sadece zihinde olan varlığının dikkate alınmasıdır. Üçüncü olarak ise dış dünyadaki somut varlıkları ifade etmek bâbında mâhiyet mahlûk anlamında kullanılmıştır.¹³²

Başka bir cihetle mâhiyet birleşik ve basit olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mürekkebe mâhiyet varlığı en az iki şeyden meydana gelen, basit mâhiyet ise varlığı birçok şeyden meydana gelmeyen şeydir.¹³³

Cisim ise zatında uzunluğu, genişliği ve derinliği olan üç boyutlu varlık anlamında felsefi bir terim olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında Fahreddin Râzi cismi, mürekkebe ve basit cisim olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.¹³⁴ Kindî ise cismin var olabilmesi için madde ve sûret cevherlerinin bulunması gerektiğini söyler. Ona göre cevher olma cins, diğer üç boyut (uzunluk, genişlik ve derinlik) ise ayırt edici özellik durumundadır. İbn-i Sinâ'ya göre ise kesintisiz, sınırlı ve üç boyutu ölçülebilen her şey cisimdir. Bunun yanında Mutezile ve Ehl-i sünnet âlimleri genellikle cismin

¹³¹ Mehmet Fatih Arslan, *Fahreddin Râzi'de Varlık ve Mâhiyet* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 176.

¹³² Geniş bilgi için Bkz. Tahsin Görgün, "Mâhiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 17: 336-338.

¹³³ Arslan, *a.g.e.*, 80-81.

¹³⁴ Arslan, *a.g.e.*, 84.

“cevher-i ferd” ve “cüz-i lâ yetecezzâ” denilen maddi unsurlardan ve araz denilen niteliklerden oluştuğunu kabul ederler. Bâkılânî’ye göre ise cisim sözlükte, müellef ve mürekkeb olan nesne demektir.¹³⁵

Mehmed Tevfik Efendi ise bu konuda onun bir cisim olduğunu ve bölünmeyi kabul eden bir cevher olduğunu belirtmiştir. Ardından bu konuda Mu‘tezile ve filozofların görüşlerine yer vermiştir. Mu‘tezile’ye göre o uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir şeydir. Filozoflara göre ise cevher kendisinde üç boyut olduğu farz edilen şeydir.

Daha sonra Mehmed Tevfik Efendi cisimlerin mâhiyetinin müttefik mi yoksa müteferrik mi olması gerektiği hakkında üç farklı görüşe yer vermiştir.

Birinci görüşe göre cisimler cüzleri birbirine bitişik ve cinsleri olan fertlerdir. Mu‘tezile’nin çoğu ve kelâmcıların bazıları bu görüştedir. Yani Mu‘tezile’nin görüşüne göre atomlar cisimleri meydana getirir. Mu‘tezile iki cevherin birleşmesinin uzunluk boyutunu, birleşen başka iki cevherin ilkiyle birleşmesi genişlik boyutunu bunun üzerine de birbirine benzeyen dört cevherin eklenmesinin derinlik boyutunu oluşturacağını ve bunların hep birlikte bir cisim olacağını iddia etmektedir.¹³⁶

İkinci görüştekiler fertlerin cüzlerinin muttasıl olduğu bir mâhiyet anlayışına muhaliftir. Bu Mâturîdîlerin görüşüdür.

Üçüncü görüştekiler ise cinsleri olan fertlerin cüzlerinin birleşmesiyle oluşan mâhiyet anlayışına muhaliftir ve bu Eş’ârîlerin tamamının görüşüdür. Birinci görüşü savunanlar “diğerine câiz olan herkese câizdir” derler. İkinci ve üçüncü görüşte olanlar ise “diğerine câiz olanın herkese câiz olması gerekmez” derler.

Mehmed Tevfik Efendi konunun daha iyi anlaşılması için *Şerhu’l Makâsîd*’da geçen ilmin tarifini nakletmiş ve dağın taşlardan oluşmasındaki ilmi misal olarak vermiştir. Mehmed Tevfik Efendi’ye göre bu durum tezat teşkil etmektedir. Çünkü dağ sadece taştan oluşmaz, Allah onu altına çevirmiştir. Bu durum muhakkiklere göre Allah’ın taşın yerine altından taş yaratmasıylaadır. Mütetekellimlere göre ise Allah onu

¹³⁵ Geniş bilgi için bkz. H. Bekir Karlığa, “Cisim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 1993), 8: 28-31.

¹³⁶ Karlığa, a.g.e., 8: 30.

taş yapan vasıfları çekip almış ve öyle vasıflar yaratmıştır ki onunla o altına dönüşmüştür. Bunun sebebi de bütün cisimlerin cinslerinin farklı oluşundandır. Bu konudaki görüşünü Mehmed Tevfik Efendi “Allah’ın kapsayıcı gücü ile tercih ettiği altınlı veya taşlı olma durumunu sağlayan sıfatlarla beraber fertlerin cevherine mütekebil olan sıfatları kabulüdür” şeklinde açıklamaktadır. Bunun ardından Nahl 16/124’ün¹³⁷ şerhinde Gazzâlî’nin söylemiş olduklarını nakletmiştir. Gazzâlî “Bu konuda benim yanımda olan şey o, mâhiyet olarak değişik beşeri nefislerin cevheridir. Onların bazıları parlak ve saf nefislerdir. Cismâniyetle çok az alakalıdır. Rûhâniyet âlemine cazibesi/çekim gücü daha çoktur. Bazıları karanlıktır, cismâniyetle ilişkisi güçlü bir inci gibidir. Fakat rûhâniyet ile iltifatı yoktur. Onun cevherinin gerekleri ondan meydana gelince şüphe yok ki onun dönüşmesi ve yok oluşu mümkün değildir” demiştir. Mehmed Tevfik Efendi’nin de Gazzâlî’nin bu görüşüne katıldığını görmekteyiz. Ona göre de her nefis için kendine özgü fitrat ve mâhiyet vardır. Allah sapan nefislerin sapkınılığını, temiz nefislerin de temizliğini bilmektedir. Bu hususa göre insanlara muamele etmektedir.

Mehmed Tevfik Efendi İsrâ 17/82’nin¹³⁸ tefsirinde nâtik olan beşeri nefislerin mâhiyetçe değişik mi yoksa birbirine denk mi olduğu konusunda ihtilaf olduğunu bildirmektedir. Bu konuda bazılarının “Onlar mâhiyet olarak değişiktir, onların iş ve durumlarının değişikliği cevher ve mâhiyetlerinin değişik olmasındandır” dediklerini; bazılarının da “Onlar mâhiyetçe birbirine denktirler, onların iş ve durumlarının farklı oluşu cüzlerinin birbirinin içine geçmelerindedir” dediklerini nakletmiştir. Kendisinin bu görüşlerden ilkinin benimsediği görülmektedir. Mehmed Tevfik Efendi burada da olaya tasavvufî bir bakış açısıyla yaklaşarak İsrâ 17/84’ü¹³⁹ “Temiz nefislerden Kur’ân’a uygun olarak zekâ eserlerinin ve mükemmel oluşun ortaya çıkacağı, bulanık nefislerden de Kur’ân’a uygun olarak kötülük izleri ve sapkınlık ortaya çıkacağı” şeklinde ifade etmiştir. Tevfik Efendi’ye göre ruhların ve nefislerin mâhiyeti değişik olursa bazıları berrak ışık verir ve Kur’an’daki nûrun alâ nûr¹⁴⁰ ayeti tezahür eder. Bazıları da zifiri karanlıktır onlarda da Kur’an’daki sapkınlık üzerine sapkınlık, sıkıntı üzerine sıkıntı durumu tezahür eder.

---

¹³⁷ “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.”

¹³⁸ Biz Müminler için şifa ve rahmet olsun diye Kuran’ı indirdik.

¹³⁹ De ki: Herkes kendi durumuna göre iş görür.

¹⁴⁰ Nûr Sûresi, 24/35.

2.2.2. *Efâlî'l-İbâd* Risâlesi

Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça olarak kaleme aldığı ve kulların fiillerinden bahsettiği bu risâle 6 sayfadan oluşmaktadır. Bu risâlede Mehmed Tevfik Efendi, kulun fiili icra ederken kendisinin herhangi bir etkisi var mıdır yoksa fiili yaratan sadece Allah mıdır? Kulun fiilde etkisi var ise bu etki fiilin yaratılması anında mı ortaya çıkmaktadır yoksa fiile başlamadan önce var mıdır? Kulların fiilleri hakkında Eş'âri, Mâturîdî ve Cebriyye gibi mezheplerin görüşleri nelerdir? sorularına cevap vermektedir.

Bugüne kadar gelen büyük fikir akımlarından biri olan Mâturîdîliğin kulların fiilleri konusundaki görüşleri hikmet anlayışlarına, Mu'tezile'nin görüşleri adalet anlayışına, Eş'âriğin görüşü ise kudret ve irâde anlayışlarına göre şekillenmiştir.¹⁴¹

Kulun fiilleri konusunda Mehmed Tevfik Efendi Hâdimî'nin *Berika* kitabının 1. cildinin 11. sayfasından alıntı yaparak ilk önce Mâturîdîlerin bu husustaki yaklaşımını ortaya koymuştur. Buna göre Mâturîdîler, Mutezile gibi kulun fiilinde Allah'ın kudretinin etkisi yoktur demezler. Cebriyye gibi kulların fiillerinin sadece Allah'ın kudretiyle gerçekleştiğini de kabul etmezler. Eş'âri'lerin kulun fiilinde yalnız Allah'ın kudretinin etkili olduğu görüşüne de katılmazlar. Mehmed Tevfik Efendi Mâturîdîlerin bu konuda orta bir yol tuttıklarını, kulun gücünün fiilde etki edici bir cüz olduğunu ve bundan dolayı Allah'a bir noksanlık gelmeyeceğini savunduklarını söylemiştir.

Mehmed Tevfik Efendi, Hâdimî'nin aynı eserinin 12. sayfasında kulların fiilleriyle ilgili ihtilaf olduğuna ve bu konuda üç farklı görüşün ortaya çıktığına işaret ettiğini nakletmektedir. Bu konuda İmam Eş'âri "Bu Allah'ın kudretine asla tesir etmez, bilakis etkiyi veren onun kudretinde ve fiillerinde etki yapar, o da Allah'ın kudretiyledir" demiştir. Bu Cebriyye görüşü diye isimlendirilir. Felsefeciler, Mu'tezile ve İmâmü'l Haremeyn kulların fiillerinde etki yapan onların kendi gücü ve iradesidir demişlerdir. Bu da Kaderiyye görüşü diye isimlendirilir. İlim sahiplerinden bir grup ise Allah'ın kudreti ve kulun kudreti birlikte etki yapar demiştir. Bu görüş Kaderiyye ve Cebriyye'nin ortasındadır. Mehmed Tevfik Efendi bu son görüşün daha çok hakka

¹⁴¹ Sıddık Korkmaz, "İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi-Kulların Fiilleri Ve Yedi Mezhep Risâlesi Örneği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41/41 (2016), 25.

yakın olduğunu, Ebû İshâk El-İsferâyini ve Kâdı Ebûbekir'in de bu görüşü paylaştığını ifade etmiştir.

Mehmed Tevfik Efendi Mâturîdilerin savunmuş olduğu görüşü “Kulun fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kulların itaat etme veya isyan etme konusunda cüzî ihtiyâri ve kalbi iradeleri vardır” şeklinde açıklamaktadır. Bu konuyu daha anlaşılır hale getirmek için Peygamberlerin mucizelerini ve velilerin kerametlerini delil getirmektedir. Bu gibi olağanüstü durumları kulların kendi güçleriyle asla meydana getiremeyeceklerini ancak Allah'ın yardımıyla bunun mümkün olabileceğini söylemektedir. Allah'ın yardımının da kulun iradesine bağlı olduğunu belirtmektedir. İlk olarak kulun kendi iradesini ortaya koymasının gerekli olduğunu savunur. Genel olarak kulların fiilleri her ne kadar Allah'ın kudreti ile meydana geliyorsa da kulun iradesi şarttır. Başlangıçta kula cüzî ihtiyârisi ile itaati veya isyanı seçme gücünü Allah verdiği için burada herhangi bir sorun yoktur.

Mehmed Tevfik Efendi bu hususta son olarak *Fikhü'l-Ekber*'de geçen şu ifadeleri nakletmektedir: “Noksanlıklardan münezze olan Allah Teâlâ âdetini icra eden ve hikmetle hüküm verendir. Allah, kulları istemedikçe bir fiil yaratmaz ve Allah'ın yaratması onların iradesiyle alakalıdır. Öyle ki amellerinde kötülük yapanların cezasını, iyilik yapanların da iyiliğinin karşılığını versin. Böylece sebepler ve sebep olanlar vuku bulsun, başlangıca ve sonlandırmaya güç yetirsin.”

Tevfik Efendi'ye göre herhangi bir fiilde kulun kudretinin etkisi onun iradesinin gereği olarak olur. Kulun gücünün etkisi fiilin vücûda gelmesinde Allah'ın iradesi miktarıdır. Bu fiildeki İlâhî âdetullah ile alakalıdır. Eğer onda Allah'ın iradesi olmazsa asla etkisi olmaz. İlâhî kudretin kulun kudretiyle alakası vardır ve onun fiili üzerinde etkili olur. Bu kudret “kesb” diye isimlendirilmiştir ve kulun gücünün bununla ilişkilendirilmesi Allah'ın iradesiyledir.

Mehmed Tevfik Efendi konuyu bitirdikten sonra *el-Kasîdetü'n-Nûniyye* adıyla meşhur olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin akâide dair manzum eserinden bir bölüm nakletmiştir. Bu bölümde Mâturîdi'nin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. İmam Mâturîdi'ye göre kulun herhangi bir şey icat etmeden gücünün ve iradesinin bulunduğu fiil “kesb” kavramıyla ifade edilir. Ona göre yoktan var etme açık olarak

Allah'a mahsus olduğu için kulun bir şeyi yoktan var etme imkânı yoktur. Kulun buradaki fiili "kesb ve cüzî irade" kavramlarıyla ifade edilir. İrade sıfatının bir şeyi yapma veya terk etme hususunda zıtlığı kabul edeceğini ifade eder. Bu durumda kul gücünü ve iradesini fiili kesb etmek için sarf eder ve Allah fiili ona uygun olarak icat eder. Yani fiiller yaratma yönüyle Allah'ın, kesb yönüyle kulun kudretiyledir.

Mehmed Tevfik Efendi de bu görüşün en uygun görüş olduğunu kabul etmektedir. Ona göre kulun fiilinin gerçekleşmesi ne cebirle ne de sorumluluğu tamamen Allah'a havale etmektir. Bu ikisi arasında bir durumdur. Bu sözün Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine daha uygun olduğunu belirterek İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.

Sonuç olarak Mehmed Tevfik Efendi bu risâlede kulların fiilleriyle ilgili üç farklı görüş ortaya koymuştur. Bu görüşlerden ilki kulun fiilde hiçbir etkisinin olmadığını, bütün etkiyi Allah'ın var ettiğini savunan Cebriyye'nin görüşüdür.

İkincisi ise kulun fiilinin meydana gelmesinde Allah'ın iradesinin bir etkisi olmadığını savunan Kaderîyye'nin görüşüdür.

Bunların yanında Mehmed Tevfik Efendi'nin savunmuş olduğu görüş ise Kaderiyye ve Cebriyye arasında orta bir yol olup, fiilin meydana gelmesinde hem kulun hem de Allah'ın etkisinin var olduğunu savunan Mâturîdî görüşüdür.

Mehmed Tevfik Efendiye göre hakikat ehli Allah'ın itaat ve isyandan birini emrettiğini ve bunları seçmede ne cebrin ne de sorumluluğu Allah'a havale etmenin var olduğunu söylemiştir. Allah kudret ve iradeyi kulda var etmiştir. Kul fiile bunlarla başlar. Allah Teâlâ onu kula bağlı olan ihtiyârî fiillerin oluşması için başlangıç yapmıştır. Yani fiil Allah'ın yaratmasıyla, kulun kudretiyle gerçekleşmektedir. Mehmed Tevfik Efendi tercih edilecek görüşün bu olduğunu söyleyerek konuyu sonlandırmaktadır.

2.3. Vucûb Risâlesi'nin Değerlendirilmesi

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Arapça kaleme aldığı bu risâlesi 27 sayfa olup, iki bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmektedir. Birinci bölüm şer'i ve aklî bir vucûbu Allah Teâlâ'ya isnat etmenin uygun olmayacağı; ikinci bölüm ise Allah Teâlâ'ya sıradan bir vucûbun isnadını sahih görmek hakkındadır. Vucûb kavramının tanımıyla başlayan risâlenin bir de sonuç bölümü bulunmaktadır. Sonuç bölümü Allah Teâlâ'nın sahih olan tevbe kabulü üzerinedir.

Mehmed Tevfik Efendi vucûbu “Terki kınanma ve cezaya müstahak olmayı veya kınama ve cezayı ondan düşürmeyi gerektirir” şeklinde tanımlamıştır. Müellif konuları açıklamaya başlamadan önce vacip olan bir şeyi terk etmenin Allah'a câiz olduğunu söylemekte ve bu görüşünü “*Sonra onların hesapları da şüphesiz bize aittir*”¹⁴² ayetiyle ve “Ey kullarım, ben kendi nefsimi zulmü haram kıldım” hadîsiyle desteklemektedir.

Mehmed Tevfik Efendi'ye göre aklî ve şer'i bir vucûbu Allah'a isnat etmek küfürdür. Allah fiiliyle mütekâmil olduğu için zem edilemez. Yani bir şey Allah'a vacip olsaydı onu terk etmesi zemmi gerektirmezdi. Bunun sebebi vucûbun fiilin oluşmasıyla meydana gelmesidir. Ayrıca Allah'ın vacip olan bir şeyi terk etmesi kudreti ve hikmeti gereğidir. Bundan dolayı Allah'a aklî ve şer'i vucûb isnat etmek câiz değildir.

Mehmed Tevfik Efendi üçüncü bir manada Allah'a vucûb isnat etmenin câiz olduğunu savunmaktadır. Allah şer'an vermiş olduğu vaadi yerine getirir, bu Allah'ın üzerine şer'an vaciptir. Ehl-i Sünnet de bu görüşü savunmaktadır. Bu konuda Mu'tezile ve Kaderiyye bu Allah'ın üzerine zorunluluk olarak vaciptir derler. Mehmed Tevfik Efendi Allah'ın hikmeti gereği vermiş olduğu vaadden dönmeyeceğini, bunun Allah'ın kudret ve iradesine herhangi bir sınırlama getirmeyeceğini söylemektedir. Onun bu konudaki görüşü “Aklen küfrün affi câiz değildir. Kötülük yapana azap edilmemesi, isyan edene de nimet verilmesi mümkün değildir. Daha önceden onlardan bir cürüm meydana gelmediyse halkı kınamak ve cezalandırmak yoktur. Hak dışında verilecek bir sevapta yoktur. Yalancının eliyle mucize çıkması mümkün değildir.

---

¹⁴² Ğaşiye, 88/26.

Peygamberlerin cehennemde ve kâfirlerin de cennette sonsuz kalması asla mümkün değildir. Buna da delil şudur: İlahi hikmet günahkâr olan ile haklı olanı ayırmayı gerektirir. Allah Teâlâ'nın hikmeti gereği bunun tersi muhaldir. Çünkü Allah Teâlâ'nın müminin cehennemde ebedi kalmasını istemesi, kâfirin de cennette ebedi kalmasını istemesi bir şeyi olmaması gereken yere koymaktır. Allah Teâlâ böyle bir şey yapmaz” sözleri açıkça ortaya koymaktadır. Tevfik Efendi üçüncü manadaki vucûbu Allah'a isnat etmenin câiz ve sahih olması konusunda Matûrîdilerin çoğunun ve Eş'ârielerin bazılarının bu görüşte olduğunu ifade eder.

Mehmed Tevfik Efendi Allah'ın vermiş olduğu vaadi hikmeti gereği gerçekleştireceği konusunda isnat edilen vucûbun câiz olduğunu açıkladıktan sonra Allah'ın sahih olan tevbe kabulü konusunu ele almıştır. Mehmed Tevfik Efendi'ye göre Allah kullarından tevbe kabul etmeyi vaad etmiştir. Bunun delili “*O ki kullarından tevbe kabul eder*”¹⁴³ ayetidir. Allah hikmeti gereği bu vaadine ters bir davranışta bulunmaz.

Mehmed Tevfik Efendi'nin sahih tevbenin kabulü konusundaki görüşü şu şekildedir: “Şüphesiz bir kişi, küçük çocuk veya ergenlik çağına gelmiş bir mecnun gibi günah işlemeye uygun olsa ve bir daha böyle bir şey yapmamak üzere isyana götüren şeylerden ve şirkten sahih bir tevbe ile tevbe etse; hiç günaha meyletmemiş bir mümin de olsa bütün bu sınıflar cennete girerler ve cehenneme asla girmezler. Büyük günah işleyen kişi tevbe etmeden ölürse bunun durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse onu affeder ve cennete koyar, dilerse de istediği miktarda ona azap eder. Sonra onu cennete koyar. Tevhit üzere ölen kişi günah işlese de ebedî olarak cehennemde kalmaz. Küfür üzere ölen bir kimse de istediği kadar iyi amel işlese cennete giremez.”

Mehmed Tevfik Efendi kitap ve sünnetin bu konuda apaçık bir delil olduğunu, hadîslerin zâhirinin de bu duruma işaret ettiğini belirtir. Ayrıca hadîslerin zâhiri bu duruma işaret ettiği için şer'i nasları cem ederek onları te'vil etmenin vacip olduğunu ifade ettikten sonra Gazzâlî'nin *İhya* eserinden alıntı yapmıştır. Bu konuda Gazzâlî şunları demiştir: “Allah, tevbe şartları yerine getirilmişse onu kabul edeceğini söylemiştir, bu muhal değildir. Kim tevbe eder ve tevbesinin kabulündeki şartları yerine getirdiği ve getirmediği konusunda kesin kanaate sahip değilse, tevbenin

---

¹⁴³ Şûrâ, 42/25.

kabulünü tasavvur edemeyiz. Biz belli bir şahsın şartlarını yerine getirip getirmediğini bilseydik kabul etmeyi tasavvur edebilirdik. Fakat bu şüphe açıkça ortada olduğundan bu mümkün değildir. Bize göre tevbeden başka günahların kabulünün yolu yoktur, bu da muhal değildir.”

Daha sonra Mehmed Tevfik Efendi bu konuyla ilgili olarak Hâdimî'nin “Bu deliller zâhiri şartlar ve rükünler arasında bir bağıllık yoksa tefrika gerektirmeyecek kadar kesindir” sözünü ve İbn-i Hacer'in “Tevbenin kabulü zorunluluk olarak değil lütuf ve gereklilik olarak vaciptir. Nasıl ki kâfirin Müslüman olmasıyla günahları silinirse şartları sahih olan tevbe de kesinlikle günahların kefareti olur” sözünü nakletmiştir. Ayrıca İmam Hasan el-Eş'âri'nin de bu görüşte olduğunu söylemiştir.

Mehmed Tevfik Efendi sahih olan tevbenin kabulü konusunda ilk önce hadîsleri ve sonrasında ayetleri delil olarak kullanmıştır. Ona göre “Şüphesiz Allah Teâlâ can boğaza gelmeyinceye kadar kulun tevbesini kabul eder”, “Tevbe ettiklerinde kulların tevbelerini kabul etmek, onları affetmek ve cennete sokmak kulların Allah üzerindeki hakkıdır”, “Şüphesiz ki tevbe güneş batıdan doğup tevbe kapısı kapanıncaya kadar kabul olmaya devam eder” hadîs-i şerifleri ve “*Rabbiniz kendi nefesine rahmeti yazdı*”¹⁴⁴, “*Sizden hiçbir kimse yok ki oraya uğramasın, bu Rabbinin kendisine vacip kaldığı hükmüdür*”¹⁴⁵, “*Bilmezler mi? Şüphesiz Allah kullarından tevbeyi ve sadakaları bizzat kabul eder*”¹⁴⁶ ve “*Allah dilediği kimsenin tevbesini kabul eder*”¹⁴⁷ ayetleri sahih tevbenin kabul edileceğine delildir.

Mehmed Tevfik Efendi En'âm 6/54'de geçen “ketebe” fiilini İmam Mâtûridî'nin *Te'vilât* eserinde “İmam Allah kesin bir vaadle vaad etti dedi. Ve vaad için teyit ve kesinlik olsun diye ketebe lafzıyla bunu zikretti. Çünkü O, gafûr ve rahîmdir. Onun nefesine bu gerekir. O, günahından tevbe edene merhamet eder ve onu affeder” şeklinde açıkladığını ve Tevbe 9/104'ü ise İmam Râzi'nin “Mutezile'ye göre tevbenin kabulü Allah Teâlâ'nın üzerine aklen vaciptir. Bu batıldır. Bizim ashabımızın yanında ise Allah'ın tevbeyi kabul etmesi vaadinin hikmeti gereği vaciptir. Allah'tan lütuf ve ihsan olarak” şeklinde açıkladığını derkenarda belirtmiştir.

---

¹⁴⁴ En'âm, 6/54.

¹⁴⁵ Meryem, 19/71.

¹⁴⁶ Tevbe, 9/104.

¹⁴⁷ Tevbe, 9/27.

Ayrıca Tevbe 9/104'ü İmam Râzi'nin yorumundan farklı olarak İmam Nesefî'nin *Bahr* eserinin kelâm faslında “Zina, livâta, içki içmek, yalan söylemek, gıybet etmek ve iftira atmak gibi günahlar bir yönüyle kul ile Allah arasındadır. Bize tevbeyle bu günahların affedileceği haberi ulaşmamıştır. Bu günahlar tevbeyle kalkmaz, tevbe bu durumu çözmez. Namazı terk etmek ve zekâtı vermemek gibi günahlar da tevbeyle affedilmez, kişi ancak bunların kazasını yaparsa affedilir” şeklinde açıkladığını nakleden Mehmed Tefkîk Efendi bu ayetlerin müminler hakkında indiğini inkâr etmenin ise küfür olduğunu ifade etmiştir.

Sonuç olarak Mehmed Tefkîk Efendi'ye göre günahlardan arınmak için tevbe etmekten başka yol yoktur. Tevbe günahlardan arınmaya ve sorumlu tutulmamaya sebep olur. Bu konuda ümmetin fertleri arasında ihtilaf yoktur. Ona göre tevbenin Allah'ın dileğiyle ilişkilendirilmesi tamamen bâtıldır. Konuyla ilgili olarak Pezdevî'nin “Kim günahattan tevbe eder, yaptığından pişman olur ve bir daha yapmamakta kararlı olursa Allah Teâlâ onun tevbesini kabul eder. Çünkü bu tevbenin kabul edileceği vaadiyle alakalıdır” dediğini nakleder. Ayrıca Hâdimî'nin *Berika* eserinde “Tevbe Allah'ın isteğine bağlıdır sözü kesinlikle cehalettir. Şüphesiz ki Allah Teâlâ tevbeyi kabul edeceğini vaad etmiştir. Bu söz Allah'ın kitabına muhaliftir ve bu da Allah Teâlâ'yı kınamayı gerektirir. Bunu söyleyen kişinin küfründen endişe edilir” dediğini nakletmiştir.

Konuyla ilgili Mehmed Tefkîk Efendi, Kirmâni'nin “Sahih bir şekilde yapılan tevbe kabul edilir ve kesin olarak reddedilmez. Bunda şek ve şüphe yoktur. Çünkü bu hususta Allah'ın vaadi vardır. Yani Allah Teâlâ ‘O ki kullarından tevbeyi kabul eder’¹⁴⁸ buyurdu” sözünü nakletmiştir. Ayrıca Ali el-Kârî'nin “Bir kimsenin tevbeyi kabul etmesi Allah'ın dileğine kalmıştır demesi câiz değildir, bu kesinlikle cehalettir. Onu söyleyenin kâfir olmasından endişe duyulur. Çünkü bu söz haberlerin yalanlanması ihtimalini düşündürür ve vaade aykırı bir durumdur. Konu hakkındaki icmâya da muhaliftir. Sahih olan tevbenin kabulü vaad olarak vaciptir denilse bu doğru olsa da onun insanlardan gizlenmesi gerekir. Çünkü bu insanları günaha teşvik etmeyi gerektirir. Biz deriz ki: Allah ve Resulü tevbeyi emretti, can boğaza gelinceye ve güneş batıdan doğuncaya kadar onun bütün insanlar için kabul olacağını haber

---

¹⁴⁸ Şûrâ, 42/25.

vermişlerdir.” Bu deliller doğrultusunda tevbenin kabulünün vaad olarak Allah’a vacip olduğunu iddia etmenin uygun olduğu kanaatindedir.

Mehmed Efendi’ye göre tevbenin kabul edilmesinin şartları vardır. Kişi bu şartları tam anlamıyla yerine getirip getiremediğini bilemeyeceği için bu insanları günaha düşmekten engelleyecektir. Eğer Allah’ın tevbe ile ilgili vaadi üzerine, kulun tevbenin kabulünün vucûbunu bilmesi gerekmez mi şeklindeki soruya Mehmed Efendi “Bu ihtimal verilecek bir şey değildir. Allah Teâlâ sonradan günah işlerse onu rezil eder ve o kişi tevbesinde muvaffak olamaz” şeklinde cevap vermiştir.

Tevfik Efendi’ye göre güven ve sıkıntının Allah’tan geldiğini bildikten sonra onun rahmetinden ümit kesmek küfürdür. Nasıl ki Tebuk seferinden geri kalan sahabeler işlemiş oldukları günahtan dolayı Allah Teâlâ’ya samimi bir şekilde yalvardıysa onlar gibi günah işleyen kişilerin de samimi bir şekilde Allah’a yalvarması gerekir. Allah’ın rahmetinden hiç bir zaman ümit kesmemeleri ve gazabından da güven içinde olduğunu düşünmemeleri gerekir. Yani ümit ve korku arasında orta bir yol tutmalıdır.

Mehmed Tefvik Efendi bu açıklamaların hepsinin müçtehit imamların sözleri olduğunu, “Tevbenin kabulü Allah Teâlâ’ya vaadi gereği vaciptir” şeklindeki içtihatlarını kabul etmemenin ve onlara itiraz etmenin cahillik olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onlara itiraz etmenin onları küçük görmek olduğunu ve bunun da ahirette kötü bir sona ve pişmanlığa sebep olacağını bildirmektedir.

Mehmed Tefvik Efendi haram ve helaller konusunda, adam öldürme, hırsızın elinin kesilmesi gibi günahların hükümlerinde müçtehit âlimlerin görüşüne itimat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu âlimlerin inanç konularını açıkladıklarını ve onların görüşlerine uymanın gerekliliğini bildirmektedir. Bu hususu doğru değerlendirmek için herkesin iyi bir Kur’ân ve fıkıh bilgisine sahip olması gerektiğini de söylemektedir.

Mehmed Tefvik Efendi tevbenin kabulünün vucûbiyeti ve kulların fiilleri ile ilgili yukarıdaki açıklamaları yaptıktan sonra istitrat başlığı altında farklı birkaç konuya değinmiştir. 6 varaktan oluşan bu bölüme Gazzâli’nin âlemin mükemmelliği ile ilgili söylemiş olduğu “bedi’ olandan daha mükemmelinin var olması mümkün

değildir” sözünü değerlendirerek başlamıştır. Burada geçen hükmün bedi‘ olmasını genellikle akıllarımızın vasıflandırdığı şeye hamlettiğimizi söylemiştir. Gazzâli’nin bu sözünü delillerle desteklediği ve bu delillerin büyük bir kısmının *İhya* kitabında bulunduğunu ve bu bilgilerin de Tâlib-i Mekkî’nin *Kûtü’l-Kulûb* kitabına dayandığını söylemektedir.

Mehmed Tevfik Efendi, Gazzâli’nin “Bedi‘ olandan daha mükemmelinin var olması mümkün değildir” sözüyle ne kastettiğini Talib-i Mekkî’nin *Tevekkül* kitabında açıkladığını söylemektedir. Talib-i Mekkî kitabında Gazzâli’nin sözünü “Allah Teâlâ mahlûkatın her birine mahlûkat adedince ilim, hikmet ve akıl verse, bu dünya ile ahiretin bütün sırlarını onlara bildirirse, onlar Allah’ın vermiş olduğu bu bilgilerle âlemi düşündüklerinde görürler ki bu âlemden daha mükemmel mümkün değildir. Yani burada Gazzâli bu sözü yaratılmışların haline binaen söylemiştir. Allah’ın kudretiyle alakalı bir söz değildir. Gazzâli bu sözüyle âlemin varlığa gelişine dikkat çekmiştir” şeklinde açıklamaktadır. Özet olarak Gazzâli âlemin en mükemmel şekilde yoktan var edildiğini ve bu yaratmanın Allah’ın hikmeti gereği olarak vuku bulduğunu söylemektedir.

Nevevi’nin *Erbâin* kitabında zikretmiş olduğu 24. hadîs-i şerif¹⁴⁹ Allah’ın mülkünün son derece mükemmel olduğuna, yarattıklarından herhangi birinin itaat etmesinin onun mülkünü arttırmayacağına veya isyan etmesinin onun mülkünü azaltamayacağına işaret etmektedir. Çünkü Allah zâtında, sıfatında ve fiillerinde mutlak zengin olandır. O’nun mülkü mükemmeldir, herhangi bir şekilde onda noksanlık meydana gelmez. Mehmed Tevfik Efendi’ye göre bu durumu Gazzâli’nin tasvir ettiği sözle tasvir etmek gerekir. Çünkü Gazzâli’nin “Bedi‘ olandan daha mükemmelinin var olması mümkün değildir” sözünün bugüne kadar söylenmiş en güzel söz olduğu kanaatindedir.

Mehmed Tevfik Efendi bu konuyla ilgili olarak Devvâni’nin “Çünkü bunun aksi bir durum Allah Teâlâ’yı cehalete, acizliğe ve cimriliğe götürür ve bundan daha mükemmel bir varlık muhaldir. Muhal olan şey kâdir olanın gücünün altına giremez.

---

¹⁴⁹ Ey kullarım! Sizin ilkiniz ve sonuncunuz, insanlardan ve cinlerden olanlarınız, sizden biriniz en takvalı, en temiz kalpli olsa bu benim mülkümde bir şey arttırmaz. Ey kullarım! Sizin ilkiniz ve sonuncunuz, insanlardan ve cinlerden olanlarınız, sizden biriniz en kötü kalp üzere olsanız buda benim mülkümde hiçbir şey eksiltmez. (Nevevi, *Erbâin*, hadis no:24)

Bundan dolayı Allah Teâlâ'nın gücünde noksanlık gerekmez bilakis noksanlık muhaldir. Onu kudretle ilişkilendirmek doğru değildir” sözünü ve İmam Şa'rânî'nin *El-Yevâkit* adlı eserinde belirtmiş olduğu Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin “Gazzâli'nin olandan daha bedi' olanı mümkün değildir sözü hakkında amacı gerçekleştirme hususunda bu sözden daha güzeli olamaz. Çünkü o söz bize kıdemin ve hudûsun ne olduğunu gösterdi” sözünü nakletmiştir.

Daha sonra Mehmed Tevfik Efendi bu bölümde tevbenin İslam'ın en önemli kaidelerinden biri olduğundan, tevbenin her mükellefin üzerine vacip olmasından ve onun kabul edilmesinin şartlarından bahsetmiştir. Tevbenin kabulünün şartları pişman olmak ve bir daha o günaha dönmek için mücadele etmektir. Tevbe konusu olan şey namaz, oruç ve hac gibi Allah ile kul arasında olan bir şey ise bunların tevbesi önce pişman olmak daha sonrada kazalarını iade etmektir. Eğer işlenen günah hırsızlık gibi kullarla ilgili bir konu ise önce işlediği günahtan pişman olması gerekir. Sonra çalmış olduğu malı hak sahibine iade etmesi gerekir. Eğer hak sahibi ölmüşse veya onu bulamıyorsa varislerinden helallik istemesi gerekir.

Mehmed Tevfik Efendi, Kâdı Hân'ın verdiği bir fetvayı burada örnek olarak şöyle zikretmiştir: Birisine borcu olan bir adam vardır. Bu adam günahından dolayı pişman olur ve tevbe eder. Daha sonra borçlu olduğu kişiye borcunu ödemek ister. Ancak adamı ve varislerini bulamaz. Kâdı Hân fetvasında bu durumdaki bir kişinin bu borcunu fakirlere vermesi gerektiğini, vermiş olduğu bu malların ahiret gününde hak sahibine verilmek üzere Allah'ın yanında emanet olacağını ifade eder. Mehmed Tevfik Efendi istitrat kısmının son sekiz sayfasında mal, nefis, ırz, mahrumiyet ve din gibi fikhî konularda bilgiler vermektedir.

SONUÇ

Son dönem önde gelen Osmanlı âlimi Mehmed Tevfik Efendi 1826 yılında Ankara’da doğmuştur. Yetiştirmiş olduğu talebeler ve ortaya koymuş olduğu eserler sebebiyle kendisine “Çerkeşîzâde ve Çerkeş Şeyhizâde” denilmiştir. Birçok ilmi pâyeye alan Tevfik Efendi devletin önemli kademelerinde görev yapmıştır. Beşiktaş, Çankırı, Kayseri, Bursa, Safranbolu ve Balıkesir nâibliği, Halep, Medine-i Münevvere ve İstanbul kadılığı, Kahire mevleviyeti, Ankara mebusluğu, Rumeli Kazaskerliği Muavinliği ve Meclis-i Meşâyih Nâzirliği gibi vazifeler bunlardan bir kısmıdır. Ayrıca Tevfik Efendi’nin dedesi Mustafa Efendi Çerkeşîyye tarikatının kurucusudur. Bu sebeptendir ki Şabâniyye tarikatının Nasûhiyye kolundan çıkan Çerkeşîyye şubesinin tasavvufi geleneğinin Tevfik Efendi üzerindeki etkisi kelâm risâlelerinde açıkça görülmektedir.

Günümüze kadar Tevfik Efendi üzerinde yapılan çalışmaların odak noktası kaleme aldığı tasavvuf risâleleri olmuştur. Tevfik Efendi’nin tasavvuf alanındaki eserleri incelenmiş ve tasavvufi görüşleri açıklanmıştır. Tevfik Efendi sadece tasavvuf alanında değil kelâm alanında da birçok eser kaleme almıştır. Biz buradan yola çıkarak tezimizde Tevfik Efendi’nin kelâm risâlesini inceleyerek görüşlerine daha bütüncül bir şekilde yaklaşmayı hedefledik. Bu bağlamda Tevfik Efendi’nin kelâm alanındaki “*Hudûs-ı Âlem*”, “*Mâhiyetü’l-Ecsâm*”, “*Efâlü’l-Ibâd*” ve “*Vucûb*” risâlelerini ele aldık.

Tevfik Efendi’nin risâlelerinde izlemiş olduğu yöntem öncelikle konu hakkında günümüze kadar gelen ana fikirleri ortaya koymaktır. Genellikle konuyla ilgili olarak ilk başta Mu‘tezile’nin, Eş‘ârilerin, Mâturîdîlerin ve İslam filozoflarının görüşlerini aktarmaktadır. Ardından Tevfik Efendi ele almış olduğu konuların hangi noktalarında ihtilaf olduğunu ve bu konularda âlimlerin neler söylediğini nakletmektedir. Daha sonra ise kendisinin hangi görüşte olduğunu ve bunun nedenlerini delillerle ortaya koymaya çalışmaktadır. En son olarak ise konuya tasavvuf kimliğiyle yaklaşıp bir açıklama yapmaktadır.

Tevfik Efendi’nin âlemin hudûsu hakkında biri Osmanlı Türkçesi diğeri Arapça olmak üzere iki risâlesi bulunmaktadır. Tevfik Efendi âlemin hudûsu konusunda öncelikle öne sürülen farklı görüşleri aktarmış, sonrasında ise kendi görüşünü

açıklamıştır. Bu Tevfik Efendi'nin bütün risâlelerinde takip ettiği bir yöntemdir. Âlemin hudûsu konusunda Pisagoras ve Sokrates'in âlemin zâtî olarak kadîm, sıfatları itibariyle hâdis olduğu görüşüne; Aristoteles, Fârâbî ve İbn-i Sinâ'nın ise âlemin zâtî ve sıfatlarıyla kadîm olduğu görüşüne sahip olduklarını ifade etmiştir. Daha sonra ise bu konuda Gazzâli'nin *Tehâfüt* eserinde filozofları küfürle itham ettiği üç bahsi aktarmıştır. Tevfik Efendi'nin âlemin hâdis olması konusunda düşüncesi de Gazzâli gibidir. Nitekim Tevfik Efendi "Kim âlem kadîm derse yani var olan şey Allah ile beraber aradan hiçbir zaman geçmeden vardı derse, bu halis olarak küfürdür" dedikten sonra buna delil olarak Gazzâli'nin üç konuda (âlemin kadîm olması, Allah'ın cüziyyatı bilemeyeceği ve cisimlerin haşrı konularında) filozofları tekfir etmesini getirmiştir. Bu üç meselede filozofların görüşlerinin herhangi bir şekilde İslam ile bağdaşmadığını, bu görüşleri savunanların Peygamberlere inanmayan ve onları yalanlayanlar olacağını söylemektedir. Oysaki ULûhiyyet, Nübüvvet ve Meâd konuları gibi tevhid ile ilgili konular dışında bildirilecek görüşlerin kişiyi İslam dairesinden çıkarmayacağı görüşünü benimsemek daha doğrudur.

Tevfik Efendi'nin risâlelerinde dikkatimizi çeken diğer bir husus onun tasavvufî yönünün kelâm risâlelerine açık bir şekilde yansımış olmasıdır. Risâlelerin birçoğunda üzerinde büyük etkisi olan Muhyiddin İbnü'l-Ârabî'nin görüşlerini naklettikten sonra kendisinin de aynı görüşte olduğunu belirtmektedir. Âlemin hudusu risâlesinde âlemin aslının *Nûr-ı Mukaddes-i Muhammedî* olduğu, bu nurun da kadîm ve ezeli olmadığı, hudûs-ı zamanî ile hâdis olduğunu söylemesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

Tevfik Efendi cisimlerin mâhiyetiyle ilgili risâlesinde de başta belirtmiş olduğumuz yöntemi takip etmektedir. Öncelikle felsefecilerin ve kelâmcıların (Mu'tezile, Eş'ârî ve Mâtürîdî) görüşlerini aktarmıştır. Daha sonra Tevfik Efendi cisimlerin mâhiyetinin müttetik mi yoksa müteferrik mi olduğu konusunda üç farklı görüşün bulunduğunu nakletmektedir. Birinci görüşe göre cisimler, cüzleri birbirine bitişik ve fertleri olan cevherlerdir. Mutezile'nin çoğu bu görüştedir. İkinci görüş fertlerin cüzlerinin muttasıl olduğu bir mâhiyet anlayışına karşıdır. Bu görüş Mâtürîdîlerin görüşüdür. Üçüncü görüş ise cinsleri olan fertlerin cüzlerinin müttetik olmasıyla oluşan mâhiyet anlayışına muhaliftir. Bu da Eş'ârîlerin görüşüdür. Tevfik Efendi cisimlerin varoluş hallerindeki farklılığın cisimlerin mâhiyetlerinin farklı

olmasından kaynaklandığını ayet ve hadîslerle açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca Tefkîk Efendi bu konuya da tasavvufî bir bakış açısıyla yaklaşmış, ruhların ve nefislerin mâhiyetinin farklı olduğunu, bunun sonucu olarak temiz nefislerden güzel işlerin, bulanık nefislerden de kötü işlerin meydana geleceğini savunmuştur.

Kulların fiilleri ile ilgili risâlesinde aynı usulü takip eden Tefkîk Efendi öncelikle bu konuda Cebriyye, Kaderiyye, Mu‘tezile, Eş‘âriyye ve Mâturîdiyye’nin görüşlerini nakletmiştir. Bu mezheplerin hangi noktalarda ihtilaf ettiklerine değindikten sonra Mâturîdîlerin orta bir yol tuttuklarını ve görüşlerinin daha isabetli olduğunu söylemiştir. Tefkîk Efendi, Mâturîdî’nin “Kul iradesini ve gücünü fiili kesb etmek için kullandığında, Allah’ın da buna uygun olarak o fiili yarattığı” görüşüne katıldığını belirtir. Yani Tefkîk Efendi’ye göre fiiller yaratma yönünden Allah’a, kesb yönünden kula izafe edilir. Bu konuda cebrî düşüncenin ve sorumluluğu Allah’a havale etmenin yanlış olduğunu ifade etmektedir.

İncelemiş olduğumuz son risâlede ise Tefkîk Efendi, şer‘i ve aklî bir vucûbu Allah’a isnat etmenin ve tevbenin kabulünün vucûbiyeti konusundan bahsetmektedir. Tefkîk Efendi’ye göre Allah’a şer‘i ve aklî bir vucûbiyet isnat etmek mümkün değildir. Ancak Allah Teâlâ şer‘i olarak bir şeyi vaad etmişse hikmeti gereği onu yerine getirir. Tefkîk Efendi vermiş olduğu vaadi hikmeti gereği gerçekleştireceği konusunda Allah’a isnat edilen vucûbun câiz olacağı görüşündedir. Tevbenin kabulü konusunda ise Tefkîk Efendi’ye göre Allah, vaad olarak sahih tevbenin kabul edileceğini bildirmiştir. Bundan dolayı Allah vaadi gereği sahih tevbeyi kabul eder. Bu risâlenin *istitrat* bölümünde ise Tefkîk Efendi, Gazzâlî’nin mümkün olan âlemlerin en mükemmeli görüşünden, tevbenin kabulü için gerekli olan şartlardan, mal, ırz, nefis, mahrumiyet ve din ile ilgili günahlardan nasıl tevbe edilmesi gerektiğinden bahsetmiştir.

Görüldüğü üzere Mehmed Tefkîk Efendi bizlere kelâm alanının önemli konuları hakkında geleneksel birikimini yansıtan sistematik bir bakış açısı ve sade bir dille önemli bilgiler sunmaktadır. Klasik kelâm âlimlerinden yaptığı referanslardan anlaşılacağı üzere Tefkîk Efendi kelâm alanındaki temel kaynaklara büyük oranda hâkim bir âlimdir. Bunun yanında onun tasavvufî yönü kadar kelâmî yönü de güçlüdür.

Tevfik Efendi'nin kelâm ile ilgili ele almış olduğu risâleler ve bu risâlelerde takip etmiş olduğu yöntem bizlere kendisinin kelâmî kişiliğinin ne derece güçlü olduğu hakkında fikir vermektedir. Tevfik Efendi'nin klasik kelâm kaynaklarındaki bilgileri aktaran bir âlim olmaktan daha çok konuları kendine has bir uslup ile değerlendirmesi, sadece bir mezhebin görüşüne bağlı kalmayarak objektif bir tavır içinde olması ayrıca içinde yetişmiş olduğu tasavvufî geleneği kelâm ile birleştirerek farklı şeyler söylemesi bizlere nedenli önemli bir âlim olduğunu göstermektedir. Mehmed Tevfik Efendi'nin görüşlerine daha bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılmasını mümkün kılması açısından çalışmamız önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahıskalı, Recep. "Ruûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 272-273. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996.
- Arslan, Mehmet Fatih. *Fahreddin Râzî'de Varlık ve Mâhiyet*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Aruçi, Muhammed. "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 266-267. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Ay, Mahmut. *Sadruşşerî'a'da Varlık*. Ankara: İsmat Matbaacılık, 2006.
- Aydınlı, Yaşar. "İbn Bâcce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 348-353. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Azamat, Nihat. "Çerkeşi Mustafa Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. VIII.
- Bahadıroğlu, Mehmet. "İbrâhim Zâhid-i Geylânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 359-360. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bardakoğlu, Ali. "Cem'ul-Cevâmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 343-344. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrııcı, Mustafa. "Gazzâli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 489-505. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- . Ebû Hamid el-Gazzâli. "İhyâu Ulûmi'd-Dîn". *DİA*. 22: 10-13. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Dalkılıç, Mehmet. "İslam Düşünürlerinin Âlem Görüşü: Olabilecek Âlemelerin En Mükemmeli" *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, İstanbul: İ.Ü. İlâhiyat Fakültesi, 2008: 5-10.

- Demirpolat, Anzavur, ve Akça Gürsoy. "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema" *Ekev Akademi Dergisi*, (2008): 119-132.
- Dib, Abdülazim. "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 141-144. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ebû Hanife. *Fıkhu'l-Ekber (Aliyyü'l-Kâri Şerhi)*. çevr: Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016.
- Eliaçık, Muhittin. "Çerkeşîzâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Vatan Kasidesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2011): 51-73.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam yayınları, 2014.
- Erdemci, Cemalettin. "Proclus'un Âlemin Kıdemine İlişkin Delilleri Üzerine", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2006): 153-170.
- Erdoğan, Ömer Faruk. "Gazzâli Üç Meselede İbn Sinâ'ya Karşı Ne Kadar Tutarlı", *Diyanet İlmi Dergisi* 50/1 (2014): 87-110.
- Gazzâli, *Tehafütü'l-Felâsife*, nşr. ve çevr: Mahmut Kaya-Hüseyin Saroğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Gölcük, Şerafettin – Bebek, Adil. "el-Fıkhü'l-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 544-547. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkillâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 531-535. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- . Gölcük, Şerafettin. "el-Müsâyere". *DİA*, 32: 81. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Görgün, Tahsin. "Mâhiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 336-338. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Hatipoğlu, İbrahim. "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 361-362. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Taftazânî, Sadeddin. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- İşık, Ayhan. *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- İpşirli, Mehmet. "Sâdettin Efendi, Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 388-389. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169. 24/13, belge 1 ve 4.
- Kallek, Cengiz. "İbn Asâkir, Ebû Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19: 319-320. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- . Kallek, Cengiz. "İbn Cemâa, Muhammed b. Ebû Bekir". *DİA*, 19: 394-395. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "Heysemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 292-293. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- . Kandemir, M. Yaşar. "Münâvî". *DİA*, 31: 572-575. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- . Kandemir, M. Yaşar. "Nevevî". *DİA*, 33: 45-49. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Kaplan, Hayri. "Şa'rânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 38: 347-350. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, Kerim. "Hayreddin Tokadi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 215-216. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- . Kara, Kerim. "Karabaş Veli". *DİA*, 24: 369-371. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

- . Kara, Kerim. "Mehmed Nasûhi". *DİA*, 28: 500-502. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kara, M. Cüneyt. "Gazzâli ve Âlemin Mükemmelliği: Leyse fi'l-İmkân'ın İbn Sînâcî Kökleri Üzerine" 900. *Vefat Yılında İmâm Gazzâlî* içinde, 560-601. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Karataş, Cağfer. "İbnü'l Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 516-520. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kaya, Mahmut. "Tehâfütü'l- Felâsife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 40: 313-314. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Karlığa, H. Bekir. "Cisim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 28-31. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Aynî, Bedreddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 271-272. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Korkmaz, Sıddık. "İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi -Kulların Fiilleri ve Yedi Mezhep Risalesi Örneği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016): 15-38.
- Kılıç, Hulusi. "Mehmed Zihni Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kurnaz, Cemal, ve Tatçı, Mustafa. "Şabân-ı Veli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 208-210. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 106-108. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Özel, Ahmet. "Ali el-Karî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 403-405. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- . Özel, Ahmet. "İbn Âbidin, Muhammed Emîn". *DİA*, 19: 292-293. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

- Özen, Şükrü. "Taftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 299-308. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- . Özen, Şükrü. "Kâdîhân". *DİA*, 24: 121-123. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özerverli, M. Sait. "ed-dürredü'l-Fâhire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 31-32. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- . Özerverli, M. Sait. "el-Kasîdetü'n-Nûniyye". *DİA*, 24: 570. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özkan, Halit. "Suyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 188-189. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Rıhtım, Mehmet. "Yahyâ-yı Şîrvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 264-266. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri*, haz: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Makasîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 420-421. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tahir Efendi, Mehmet. *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, haz: A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınları, 1975.
- Tatcı, Mustafa. "Şâbâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 211-215. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Tayşi, Mehmet Serhan. "Cemâl-i Halveti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 302-303. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- . Tayşi, Mehmet Serhan. "Ömer el-Halveti". *DİA*, 34: 65. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

- Tevfik, Çerkeşizâde Mehmed. *Meziyyet-i İslamiyye*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 4888.
- . *Gâyetü'l-beyan fi ilmi'l-mizân*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. nr. 4887.
- . *İcmâlü İlmü'n-Nahv*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 4887.
- . *Tühfetü's-Sıbyan*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 4887.
- . *Miftâhü'l-Akâid*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 4887.
- . *Levâiyhü'l Kudsiyye*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 4167.
- . *Şerh-i Akâid-i Neseî Tercümesi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 36505.
- . *Kasâid-i Teyfik*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. nr. 36211.
- . *Ta'zîmü's-Sahabe Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4653: 14-28.
- . *Risâle fi's-Saade ve'r-Rakabe Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4658: 41-43.
- . *Hudûsu'l-Âlem Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4657: 43-44.
- . *Mâhiyetü'l-Ecsâm Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4656: 45-49.
- . *Efâlü'l-Ibâd Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4657: 45-49.
- . *Vucûb Risâlesi*. Atıf Efendi Ktp. Atıf Efendi Eki, nr. 4653: 1-13.
- Toksöz, Hatice. "Gazzâli'nin Felsefî Sisteminde Teleolajik Kavramlar ve Mükemmel Âlem Tasavvuru", *Uluslararası Modern Çağ Ve Gazzâli Sempozyumu*, 419-433. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, 2011.

- Uluç, Tahir. "Mâturîdî'nin Filozofların Âlemin Kıdemi Görüşünü Eleştirisi", *IV. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu, Hanefilik-Mâturîdîlik*, 425-438. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2017.
- Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 393-395. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- . Uludağ, Süleyman "Delâilü'l-Hayrât". *DİA*, 9: 113-114. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Unan, Fahri. "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- . Unan, Fahri. "Paye". *DİA*, 34: 193-194. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- . Unan, Fahri. "Tavâliu'l-Envâr". *DİA*, 40: 180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- . Unan, Fahri. "Fûreki". *DİA*, 13: 219-220. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Burhan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 429-430. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Salih Sabri. "İsferayini, Ebu İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22: 515-516. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Yayla, Mustafa. "Hâdimî, Ebû Saîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 24-26. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- . Yayla, Mustafa. "İbn Hacer el-Askalânî". *DİA*, 19: 514-531. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yazar, İlyas. "Ömer Fuâdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 61-63. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Mustafa Selim ve Ömer Sadıker. "İbn Cemâa'nın Derecu'l-Meâ'lî İsimli Bed'ü'l-Emâlî Şerhi", *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu*

Bildirileri, ed. Ferhat Gökçe. 201-211. Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Yurd, Ali İhsan. "Kutbiddin Bekrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 369. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Yurdagür, Metin. "Harpûti, Abdüllatif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 235-237. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

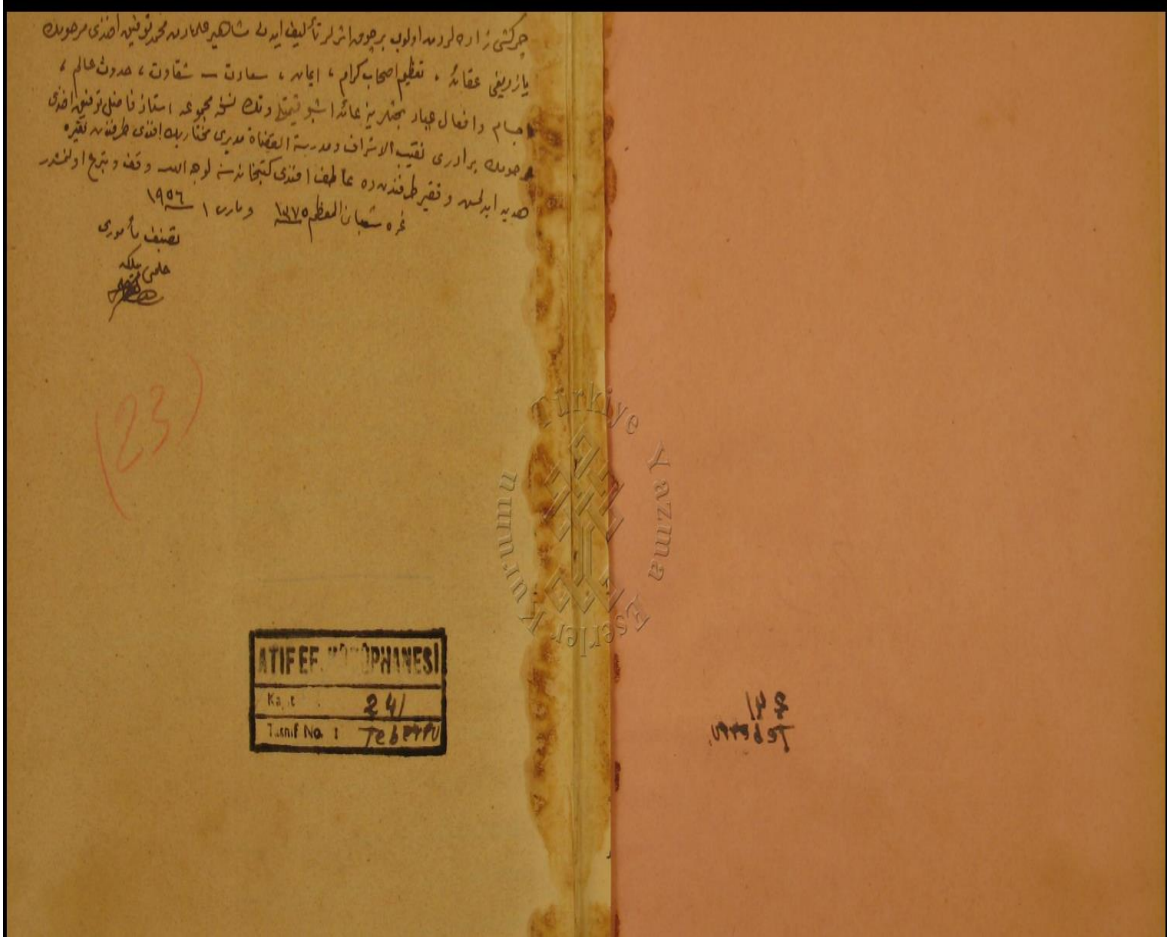
—. Yurdagür, Metin. "Lekâni, İbrâhim b. İbrâhim". *DİA*, 27: 130-131. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Yücer, Hür Mahmut. "Bir İbn Arabi Müdafaası: Çerkeşizade Mehmed Tevfik Efendi ve Levahiyu'l-Kudsiyye Fi Fedaili'sh-Şeyhi'l-Ekber Adlı Risâlesi", *İlmi ve Akademi Araştırma Dergisi*, 2008: 331-351.

Yüksel, Emrullah. "Faysalü't-Tefrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 267-268. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

EK-1

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin yazmış olduğu *Hudûsü'l-Âlem, Mâhiyetü'l-Ecsâm, Efâlû'l-Ibâd* ve *Vucûb* risâlelerin atıf efendi kütüphanesine vakf ve teberru edildiğini gösteren belge.

ولم يوفقوا الحق نأيا قال في العقاب الياس من الله كفر والارسة
منه الله كفر وقال السعد فانه قيل الجحيم باه المعاصي يكون في النار
يا سيء الله وبانه المطيع يكون في الجنة اسمه من الله فلهذا يسمى
والارسة لله على تقدير العصيان لا يخفى انه يوفق الله للنوبة والعمل
الصالح وعلى تقدير الطاعة يا سيء الله بخلافه الله تعالى فيلبي المعاصي
واما عتبة العصابة في قوله توحيهم ميلا الذنوب والمعاصي كما في قوله
مهذبهم وسائر اعمالهم فلو كان غيرا تسمية محضوك لكانوا كالمؤمنين
قوله نوبة المتخلصين عن الجوارح مع اخلاص توحيهم ولتزيه بظاهر قوله
راحمهم من عليه السلام وللتأرب مع الله في الاستغفار بالمعاصي والاعمال
واما من سجانه وتعالى فلهذا آخذ الظاهر قوله توحيهم جبارا لهم لا يذلهم
من عودهم الى ذنوبهم على انه لا يوجب انهم ما اخلصوا في ذنوبهم الا عطف
سؤل قوله توحيهم ذنوبه كلمات المحبوبة وانه المصيبة في قوله الله
تعالى عليهم اجمعية فالاعتراف عليهم وعزم قولهم اجابواهم في
هذه المسئلة اى في وجوب قوله الغيبة على الله تعالى وعده صلا
ادعارا وادعا خطائهم فيها وتزيه تانهم وتقصير علومهم فيهم
والعصية في حقهم بالنسبة شدة يكونه سببا لوجوب الجائز والذم
في الاخرة

في الاخرة اذ هي ذنوبه في الدنيا ومعصية المعصية اليوم الذي كلفهم
على هدى من يريم اجماعهم حجة ولا يجمعونه على الضلالة كما
قال النبي عليه السلام (لا يجمع الله على الضلالة) وبما عينا كيف
ياخذونه بقولهم في الاحكام ويعملونه بل فيما بينا وحيه الله
ويستمدونه عينا في التحريم والتحليل وفي الانقض وفتح الابرص
وعبر ذلك من العظام ولا ياخذونه بقولهم في هذه المسئلة
مع انه معلوم بالضرورة انما اخذوه من اللاب السنة وقال
الشيخ في فتاوه صحيفة ١٤٩ وسئل نفع الله عالمه
كلمة بعض الناس في الجحيم وارجحوا الاخرى والابان
وابه قوله وارجحوا امام الحجة والبايع وغيرهم حرمهم
تعالى حجة عليهم في الاصول ورد على اهل الاصول بل عا بالبع
بعض الملحمة فاعين كتمهم ذنوبهم فلهذا كما قال ذلك الطاعن اولد
فاجاب بقوله لسوا كما قال ذلك المخاض المارة الجاهل في الحاق
الصالح العال الجاهل المائل بلهم انما الله فيقول علما
المصيبة فيجب الاقضاء بهم لقيامهم بصيرة الشيعي وابصاف
المكملت وردت اهل الزرع وبانه ما يجب من الاعتقادات

والديانات لعالمهم بالله وما يجب له وما يستحق عليه وما يجوز في
علمه ولا يعرف الوصول الا بعد معرفة الوصول وسه فحصل انهم
علمهم المقتضى والحسب وقد موها الى حفظ المسائل الفصية و
قال في محيضة ٤٤٤ ينبغي لكل عقل ودية انه لا يقع في ورطة
الايضا على هؤلاء فانه السامع القائل كما شهد ذلك فيما همينا
وهما من المتأخرين العاقبة وانتم الواسطيين فالاول عقوبة المنكر
على الصالحية اذ يحرم بركتهم وقالوا بحسب علي بن ابي طالب
في محيضة ٤٠ ولقد تواتر وتضاع وزاع انه من انكر علي بن ابي طالب
الطائفة لا يقع الله بعلمه ويشأى بالحق الا يرضى ويحيا له
جريا ذلك في كثير من المتكبرية

استطرد

قال المزي في حرامه ليس في الايكانه اربع مما كانه قال الاصح
قبل بالنظر لتعلق علم الله بما كانه صا لا يملكه غيره هذا مراده وجه
لك ما يتعلق به عند قولهم بيع الحكم وقلنا لك هناك التحول
على ما تم عقولنا من جملة ما يقال في آية وفي الحديث ما يؤيده و
ذلك انه معظم ما في الكتاب الاجمالي ستمه كتاب قوة الطلاق
لرب طالب المكي فانه القائل دائما يشبهه من غيره وقد قال
ابوطالب

ابوطالب في كتاب العقل ما نصه اعلم بغير الله ان جعل الخلافة
كديهم من اهل السيادة والرضية على علم اعلمهم وعقل اعظم
عنه وحكم اعلمهم عنده ثم لا زاد كل واحد من الخلافة من عدد
جميعهم واضعاه علما وحكمة وعقلا ثم كلفهم العاقب و
اطلمهم على السيرة واعلم بواظلم واعلمهم بقائمة العقوبات
واوتهم على خفايا اللطف والذرية والارعة ثم قال لهم دروا
بالملك بما اعطاكم من العلوم والعقول عندهم ثم عاقب
الاروة ثم اعانهم على ذلك ووافهم لما لا يشبههم على ما راه
من تيراسه على سبيل الخير والشر والنع والفسد جناب بعضهم ولا
ادرج العقول والكمالات والالعلوم والمجاهلة غير هذا
الخير والارضة بغير هذه التصير الذي نفاه وتطلب فيه وكه
لا يظنونه وما يعقلها الا بالمولود هذا كلام ابوطالب فاجله
الذي حتى قيل ما قيل وهذا شرح الفصية فلم يظن فيها القدرة القاد
في الايكانه بل حال الخلق قال المصنف في فاوله محيضة ٤١
قال المزي في حرامه ليس في الايكانه اربع مما كانه فمراده
الاروة الله سبحانه وتعالى لما تعلق بايجاد هذا العالم وادرجه
وتفنى بغيره بعضه العاقبة وبقا بعضه الاخر لا العاقبة وهو

الاروة في الله روجه بقوله ليس في الايكانه اربع مما كانه
يتم وتعلقه القدرة بالهبة بايجاره على الكل ارجوا وانها
وايعنها وقال الشيخ في التباين والوجود لا يشعور بالكون
اتم ما هو عليه فانه ذات المحه لا يفتقر الى غيره
الاسترف الحكمة قال المجلد لا يفتقر الى غيره
في تعلقه عنه ذلك وقال في اتم ما عليه الوجود بحال
وقال المجلد لما له الحال لا يفتقر تحت قدرة قادر وقال
المجلد ولا يفتقر من ذلك النقص والاعراض في الحال
حيث لا يفتقر الى غيره القدرة وتفتقر ذلك بعض الاكابر من
المشقة والفتحة عن اعلمهم تحت الاستدلال به حامد المثلث
واختصت بها وقال السمرقاني في الواجب محيضة ٤٨ قال
الشيخ محيضية في قوله المثلث جميعهم ليس في الايكانه اربع
مما كانه هذا كلام في غاية التخصيص لا يمتثل له الا في
صحة وهدوت فالجواب ان المثلث الصانع والمخلوق في الحوت
فان خلقه تعالى ما خلقه فلا يفتقر عنه في الحوت قلت ويجوز
انه يكون مراده ان ليس في الايكانه شيئا يقدر الازادة والنقص

اعلموا بالقدرة والارادة سلطانها وادرجها
المكانة والواجبات والسيادة وانما لا يفتقر
القدرة والارادة والواجب والحق الوجود
القدرة والارادة لما كانا صفة موصوفة وشيئا
القدرة والارادة موصوفة ببعضهم ثم انه ما يفتقر
العدم صفة لا لوجب ليقول ان يكونا رايها
الارادة فتصل فاقول وما يفتقر الوجود اصل
لا يستحق ليقول ايضا ان يكونا انهما والارادة
قلنا لفتقنا به جميع الشئ في الخلق فلا
تصور احد في عدم تعلق القدرة و
الارادة الصفة بالارادة
والشئ في الواجب

الجنة والادب كانه ذلك ما نفاه من قدرة الالوية اعلم
جميع هذا العالم بانه القدرة لا تتعلق الا بالحكم وعلم ذلك
غير ممكن للارادة بل لا تعلق به ما ذكرناه ولما كانه اعلمها بالادب
كانه ايجاد الدول على غاية الحكمة والارادة وكانه اربع ما يملكه
انه يوجد بانه لا يوجد غيره لما تقرر قال القوي في الازمنة
في الحسب الرابع والعشرون قال الشيخ عليه السلام فيما يروى عنه
انه قال (با عبادي لو انه اولهم وآخرهم وانتم وجنكم كانوا
على نفس قلبه جعل لكم ما زاد ذلك في علي شيئا كما عبادي
لو انه اولهم وآخرهم وانتم وجنكم كانوا عليا في قلبه على اوله
سلكي ما نصه ذلك من علي شيئا) قال الشيخ في الازمنة
وارادة وهما امانه لا انقطاع لهما فلما ما يطلبها لا تقا
غاية القوى والفقير عودت وضع اوضح على قلها وقد ذلك كله
اشارة الى انه ملك تعالى على غاية الكمال لا يري بيطاعة جميع الخلق
وكونهم على الكمال صفة البر والقوى والارادة موصوفة بالارادة
الفن المطلقة في الازمنة وصفاته وافعاله فلكما كل ما نصه في قوله
سألو جده بل لا يشعور وجود الخلق من غير ما اشاء الوجود اعلم
المثلث

أذا بلغت اليد بعد نوبة قال لا تجل نوبة في بعض أصنافها
الغالب بالنوبة والغالب على الحقة من الحقة لله كرم ويحرمه
كبره وروية بعد قولها في بعض أصنافها وأما إذا قال بها
بأنه لم يكن ذلك فيه فإنه يتبع إلى العربة في نوبة مواضع اعطاه
يرجع إلى النوبة فكلي البتة عظم فقوله أنه ذكره عنكم بل ذكرنا
فأعلموا أنه كنت كأدب في ذلك والله أعلم بغيره المارئي قال عليه
السلام وبطلب الرضا عنه حتى يجعله في الجنة والآن نوبة
كأنه في حقوقه الله فلا فيسهل من الصياح أعظم البتة
فليس به يكون العبد مستغفر بالعبادة في كل حبه وأدبه ما ورد
في ذلك الإجماع قال ابن عبد السلام لم يصح استغفر الله
عاد في العزم عليه مرة وقال الله ليعاد علي فاستغفر الله
المع مائة مرة والمراد دفع الخطر لله القليل لا يحل عنه
الخطوات والخطوط والشؤون وأطوع المثل والارادة فطاه
يسميه الرب تعالى دفع الخطر قال في البرقة اعلم أنه
تصح النوبة من يسمع الإضراب على أرضه وتصح ولو يفتقرها
مراة والكبيرة لا يكتفيها الا النوبة وما الصفا فيها مكررات
كالعبادة

كالعبادة الحقة والحقة ومعهم عضاه والمع والاستغفار وأخبار
الكتاب على أحد القولين وقوله العربة لا يكتفي قطعا فأما الجاهل
أيضا عدنا وعدنا فمنه طين والوضع الذي المبرور لا يكتفي
الكبيرة ومراة قال بالكفر ليس يحفظ فيها الصابون والظلم
والدينه بل يكتفي ثم الأخير فانه يكتفي حبه ضاع الخ فقد
أكتب إليه كبرية وهذا ما يجب حفظه كما في الرتبة قال ابن عبد
السلام (هاكم كل حقه نوبة) قال المارئي اعلم بحمد الله
بالدب ثم نوبة ثم يعود ثم نوبة فالعبادة من نوبة يكون العزم
يقع من نوبة الطاعات من وجهه وأما في قوله نوبة يعني
كلها نوبة البتة في النوبة ثم اعلم أنه العاصي المالك ونفاه
وأعاد نوبة ثم كامل وأسلم حاله في نوبة على حدة
حال الصبر بعد سلامه أو لا قبل ثم كذا في التقييم بمسئلات
وقبل لا وما بعد في الاستغفار نوبة أيضا ثم كامل في استغفار
عنه وأما معنى نوبة فأنه ترك الفرائض كالعبادة حبه
معصيا به معصية الماهر نوبة ثم كامل ومعصية الله نوبة
فصا نورنا حبه القضا معصية أخرى في قوله أيضا ولم يسأله

على خلاف ما سأل في العلم بها ثم اعلم أنه العربة من مهمات
الاسلام وقواعده المؤكدة وهي واجبة على كل مكلف وجوبها
عند الكمال التاسع وعرضا قولها بالشع والاشباع وهي العلم
من المعصية والادب عن حال في حال النسبة المعصية مع
العلم أنه لا يبدوا بها أو قد عليها هذا إذا كانت النوبة في الرتبة
وبه الاستغفار والخير وأما الله كانت فيما نوبته من حقوقه لا يتنزل
كعبادة وصيام وركاة نوبة الدين على نوبة أو لا يعلم
على أنه لا يفتقر إليها ولو أخبر صفة عدتها في بعض أمانه
جميعا وأما الله كانت عما خاله بالعباد فأنه كانت من نظام الاصول
يؤخذ منه النوبة منها على ما قدمناه في حقوقه تعالى وعلى الجموع
سعة الاصول وأرضا الحزم في المال والاستقبال بأنه يكتفي بهم
أوردتها إليهم أولى من يفتقر مقامهم من قبل أو لا يفتقر
النوبة على وجودها لا من لا يفتقر منهم في بعض وظائفها
يصحده بعد ها على العفراء على غير القضا الله وحدهم مع
النوبة إلى الله تعالى وفي ضاوي فاني حانه على لرحمهم نوبة ولا
وأرسله يصحده عن صاحب الحق بعد ما عليه ليكون ودية
عنه

عنه لو جعلها إلى خصمته وأما الله كانت المطالب في الاعراض
كالصدق والنية فيجب في النوبة في ما ضاهه في حقوقه البتة
أنه يفتقر إليها بما قال من ذلك ويكتفي منهم فأنه نوبة فيهم
انحن وجههم يكتفي منهم فأنه خلقه سقط عنه ما وجب عليهم
من الحق فأنه يفتقر عنه ذلك كله لأنه كان صاحب العزيمة أو لا
تلا في بعض النوبة تعالى والمجد من خفية وكبره انه يفتقر خصمته
من حزمته حاسة فأنه يفتقر روف جميعه في روضة العمام
الألوان أو لا يفتقر بالله عليه وصاحب النوبة الأنا لم يفتقر
عليه حتى يفتقر عنه خصمه قال القضاة الإبلت وتكلم الناس
بنوبة الخليل لعل يجوز من غيرته يفتقر قال بعضهم يجوز وقال
بعضهم لا يجوز وهو عدنا على وجه اعطاه الله كان ذلك
القول فيبلغ إلى الرضا اعلمه نوبة استغفر الله وأسلم على
فيستغفر الله تعالى ويصبر انه لا يعود لله في روضة العمام
سأل اباهم فقلت له إذا نابه حبه لينة قبل وجوبها إلى
المصائب عنه هل نعم نوبة قال نعم نوبة فأنه نوبة
يصبر الرتبة إذا نابه يفتقر به حبه لينة لأن ما يفتقر

أذا بلغت اليد بعد نوبة قال لا تطول نوبة في بعض أسئلة لها جميعا
المتأية بالنوبة والمضايقة عندها الحقة من الحقة كريمة ولا يجرى منه
كريمة دون نوبة بعد قولها بل يفوقهما جميعا وأما إذا قال بها
بأنه لم يلمه ذلك فيه فإنه يحتاج إلى العونة في ثلاثة مواضع أحدها أنه
يرجع إلى الذمة تكلم باليهامه عنكم فيقول أنه ذكره عنكم بالذم
فأعلموا أنه كنت كأدب في ذلك والله أعلم بالله الذي قال عليه
البيانه وطلب الرضا عنه حتى يجعله في عقل منة والذات ما يوجب
كأنه في حقونه الله فلا فيسب من الصباير اعظم من اليه
فلا يراه بكونه العبد مستغلا بالنوبة في كل حبه وأدبه كما ورد
في ذلك الإجماع قال النبي عليه السلام لم يصبر من يتفكر له
عاد في اليوم سبع مرة وقال الله ليأخذ علي فاستغفر له في
اليوم مائة مرة والمعاد دفع الخطيئة لله القليل لا يتكلم عنه
الخطيئة والخطيئة والسيئات وأطوع الحق والارادة في طاعة
بسمه بالرب تعالى فدفع الخطيئة قال في البيهقي اعلم أنه
تفوق النوبة من يسمع الأضراء على أخرى وتقع ولو لم يتفهمها
مرات والكثرة لا تكفيها إلا النوبة وأما الصغار فلها ملكة
كالصلاة

كالصلاة الحقة والخبرة وصوم فضائه والنجح والاستغفار وأهيا
الكتاب على أحد القولين وقوله العبة لا تكفي قطعا فأما المعاصي
أيضا عندها وعذباتها في طين والوجه الحج المبرور لا يكف
الكثرة ومزاده قال بالكثير ليس يحفظ فيها الصارفة الظالم
والديونه بل يكف أتم الأخير فانه لم يفعل حبه فخرج الحج فقد
أكتب إليه كبريه وهذا ما يجب حفظه كذا في الرتبة قال النبي عليه
السلام (ما يكف كل ضغنة نوبة) قال الموهبة أعني محمد بن
بالرب ثم يوجب ثم يعود ثم يوجب قال بعض من ذهب بكونه للمومنة
أرفع منه كبريه الطاعة منه وجه وأدبه فيكون نوباً يقع
كلها ثم الرب تكلم الرتبة ثم اعلم أنه المعاصي المالك وضائه
وأما النوبة ثم كامل وأسلم هالها في كل نوبة على عتاة
حال الضر بعد سلامه والذم في نوبة بالانضمام بعرضاته
وقيل لا وأما عتاة في الاستغفار ونوبة أيضا ثم كامل اعتقاد
عنه وأما معاصي فحقة فانه يترك العتاة كالصلاة فيه
معتصما به معتصبا بالآخر ونوبة ثم كامل ومعتصبا به نوبة
تصا فورا غير الصبا معتصبا أخرى فحقة له أيضا وله المصاغة
كالصلاة

وتم كبريه مودته في نوبة بالنية وأنه كانت المعاصي في نوبة
فأما ما بينه وبينه الله تعالى فلا يتكلم عنه العبد كالقعود في المسجد
وقراءة القرآنية حباً وكلام الرب والاكل والشرب والتمتع لغبر
الاستغفار والمأزوسا للصعب بل وضوا وكثيرا للذم وتبه
الحق والارادة طوعاً في نوبة نوبة نوبة بل لا يرفع نفسه في نوبة
ولا يرفع من اللول الاستغفار بل يرفع ويقيم حدوده تعالى على نفسه
بالجاهلية والصبر في الجوانب سببا الاستغفار ولودع امره الله
الولي يرفع عليه الحد كما أنه أفضل كما عذابه ماله ثم في نوبة
صافية وبه الله تعالى يجعله حيا في كماله والعقل والفهم واليقين
وكفبه وحبه ولو لم يرفع والركوب والحمل فوجه الطاعة وتكلم عظم
الملك والملك حيا فليس له إلا النوبة الموهبة والتمتع بالمعاصي
وإنه يظفر الباطن في نوبة وعرض ويحرم وفيه المال
كالسنة والعقب والعبه وتزوج يرفع وألف ماله العبد الله أو
بشهادة الرزق أو بالبر الظالم والملك حيا وبالرأسه وغيرها
في نوبة ثم يحل ولو حقه أو زرة وأنه صبرها في الصبا أو الفاسدة
المال في نوبة على الصبر والله يرضى في الرتبة في الصلاة
من

من المالك في نوبة الأداة وأسلم بوجهه ولم يعلم بالله في نوبة إلى
القبور نوبة وبنية عنه تعالى ويوصلها إلى صاحبها يوم القيامة ويوصل
إلى الصالحين في القضاير ولو صرفه القدر الزليلية أو الموروث باله
مقدورا كما قيل وأما نوبة نوبة الله تعالى يطعم من حسنة
أو يحل سيئة عليه وأدبه برحمة وأما حيا والارادة لم يرض
فكل حيا في نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة
الذم في الأطراف نوبة أو لا يرفع نفسه في نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة
عفا وأدبه أخذ حقه وأدبه صالح على ماله وأدبه يوجب
الكبرية في نوبة يطعم أيضا ويحتمل وأما الرضى كالنية واليهامه
والاستغفار والتمتع بالنوبة والاستغفار والتمتع في الرتبة تكلم
تفهم من نوبة عنهم ولا يكف استغفار الرتبة في هذه النوبة وأما
الحج من كالجانية لا تكفي الغير أو دله أو نحو ذلك نوبة ويحتمل
وأدبه في نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة نوبة
وأما الذي كالتصبر والصبر نوبة ويستغفر والنية نفس
قال في البحر المثلثة طيبة والنجح لا يقطع كقولنا
من حقونه الله تعالى فضلا عنه حقونه العباد وأدبه بالتصبر
للحق فليس منه كما يرفع كبريه من الناس إلا الذي يحفظه كذا

قضا الصلاة والصيام والزكاة التي يفتقر احد تلك لما
 المراد ان المطلق الذي وانما يحيط به في الموقوف بعينه
 اذا مطلقا ما في اليد وكذا انما خير الصلاة عند ان يقع
 بالحق بالقضا ثم بعد الوقوف بعينه بطالب بالقضا فانه لم
 يفعل كما انما على القول بقضية وكذا القضية على هذا القياس
 قال ابي حنيفة فاما المراد المطلق الذي وانما يحيط به في
 اقول بانه ذلك انما هو الصلاة عند وقتها فذلك موقوف
 انما خير ووجب عليهما اذ هو القضا وكذا انما المطلق الذي
 وكذا انما في احد ايك مقضية وهي الحياة على المصطفى
 في المطلق الذي ووجب عليهما اذ هو الموقوف بقضا
 انما المطلق الذي وكذا انما ذلك مما يكونه مقضية
 عليا واجب سواء كان ذلك الواجب موقوفه او
 موقوفه الموقوف او موقوفه الموقوف كالمسألة والموقوف
 الموقوف كالمسألة الموقوف والموقوف الموقوف
 القضاة الموقوفة على ذلك المعاني موقوفه قضا الصلاة
 والاداء الذي وتلزم المقصود انما الموقوفه فانه لا يقف
 الاثره

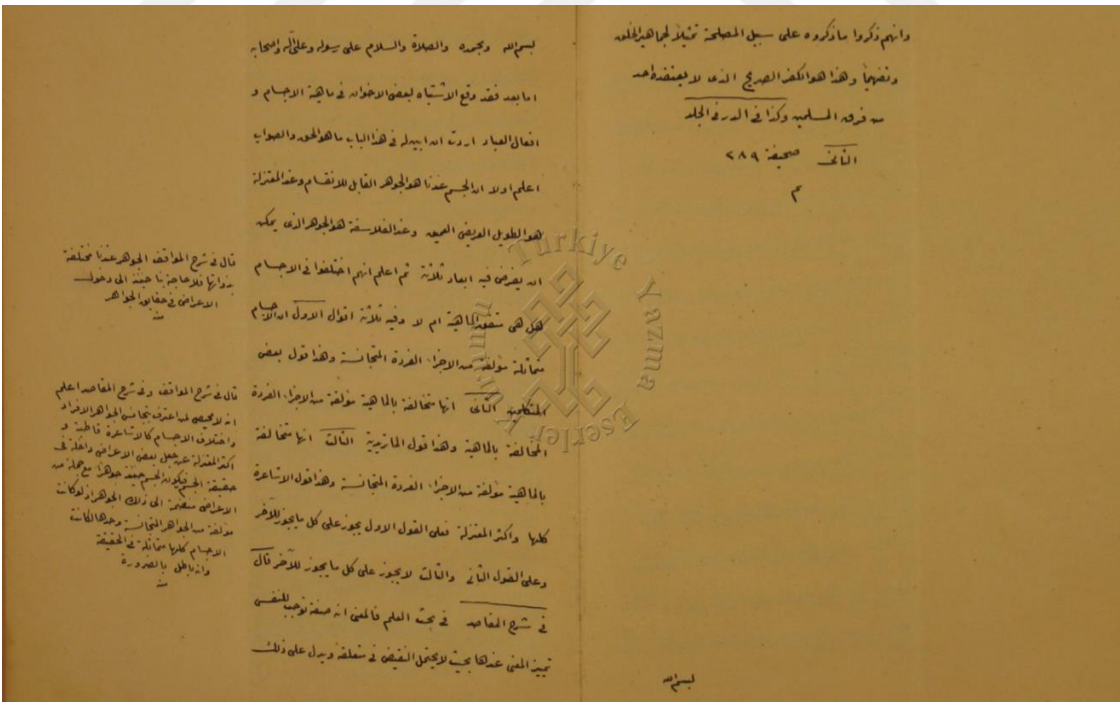
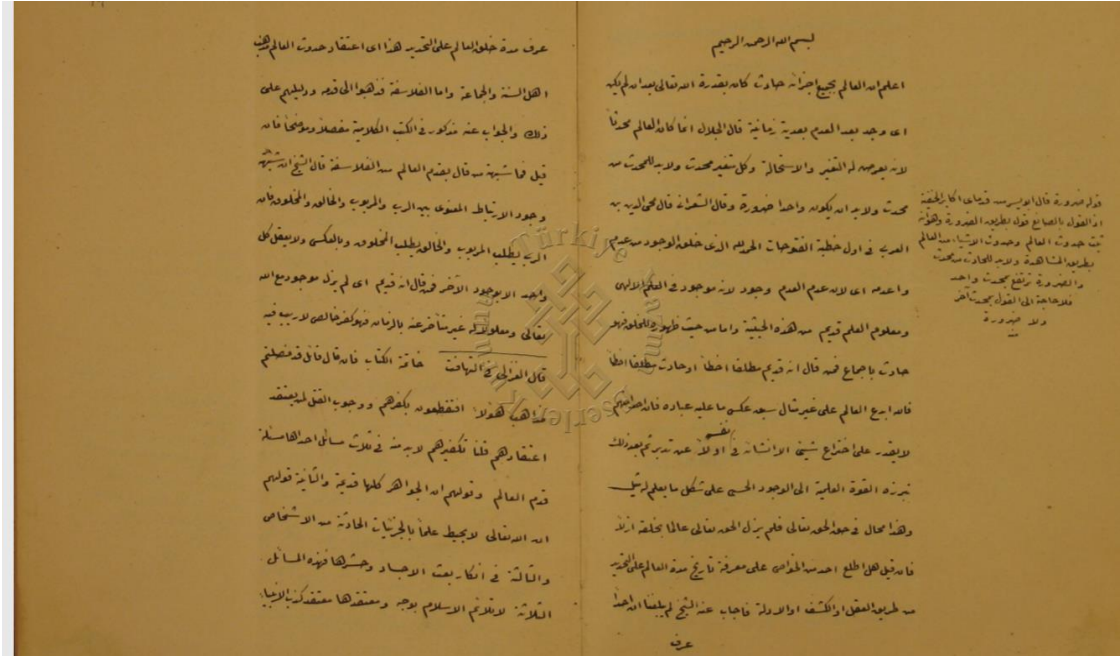
الاثره انما القوة لتلك القوت بالانعام ولا يلزم من ذلك سقوط
 الواجب الموقوفة على ذلك القوت على القوت من جهة ترتب
 عليه واجب الاثره ذلك الواجب من جهة ترتب
 ثانيا لا يتم ثبوت الايضاح ما عصب مما يملك بالحق الذي فيه
 المانع والمراد من الاثره ثبوت الايضاح الواجب الموقوف
 من جهة عصبه الموقوف في الاثره الا ذلك ولا يوجب ثبوت
 عند فعل الموقوف المذكور وعصبه الموقوف عصبه ومع
 ثبوتها عند عصبه وقدم على رده على صاحبه لثبوتها وانه
 بقية زمة شعول به انه برده الرضا حينئذ ثم ثبوتها
 انما يخرج عن عصبه من كل وجه وكذا انما في مطلق الذي وانما
 الصلاة فقط ظهر بانها انما الموقوفه في القضاة الموقوف
 سواء تعلقن بموقوفه الله تعالى او بموقوفه الموقوف الموقوف
 احد اعيان ترتب عليها واجبا حركية الموقوفه وكذا
 الموقوف وجهه هو الله تعالى وهو الموقوف في رده انما
 ثبوت ترتب عليه اجها كما قرنا والاداء على عليهما فانتم

هذه الخبر القضاة فانما يقضي المراد وتوقع التوبة والاداء كما وقد ايل
 العلامة اياهم الموقوف في رده الموقوفه في التوبة فقال
 انه قول صلوات الله تعالى عليه وسلم من حج البيت فلم يرفث ولم يفسح
 خرج من روزه يوم ولدته امه لا يتأوله عقوبة الله تعالى
 وعقوبة عبا وده لا يتركه الله لست وانا
 الذي المطلق فيه يتوقف على اسقاط
 صاحب فانيه يسقطان مخالفة
 الله تعالى والله اعلم
 ٣

Vucûb risâlesinin hâtimesi. (Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt No: 4653, Varak 1-13, Arapça)

HUDÛSÜ'L-ÂLEM RİSÂLESİ

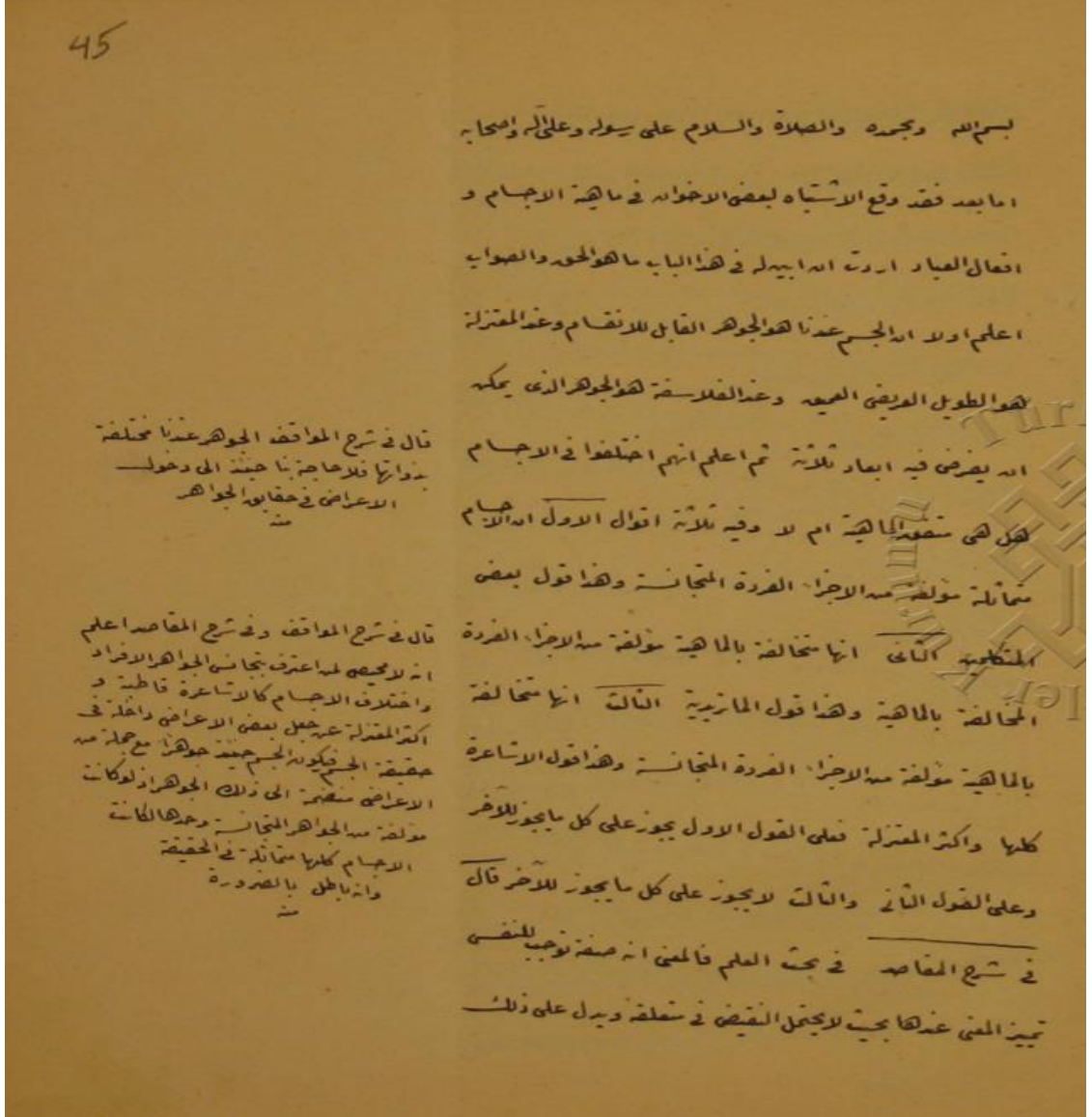
Mehmed Tefvik Efendi'nin kaleme aldığı Hudûsü'l-Âlem risâlesi.

Hudûsü'l-Âlem risâlesi'nin hâtime. (Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt No: 4657, Varak Arası 43-44, Arapça)

MÂHIYETÜ'L-ECSÂM VE EFÂLÜ'L-IBÂD RİSÂLESİ

Mehmed Tevfik Efendi'nin kaleme aldığı *Mâhiyetü'l-Ecsâm ve Efâlü'l-Ibâd* risâleleri.

تقريرا عندهم بالعلم العارفة من العلم يكونه الجبل مجرا فان جعل
 الفضة بانه يكونه حرا بل قد انقلب الله زها بانه بجله من تملك
 مكانه الحجر الرطب على ما هو رأى المحققين او بانه يسلب عنه
 اجزا الحجر الوصفه الذي به صفة حرا ويجلوه في الوصفه
 يصير زها على ما هو رأى بعض المتكلمين من انهم الجواهر
 جميع الاجسام وقال في شرح المواضع في حجة العلم واوضح
 على حدائق العلم العارفة كعلمنا بانه الجبل الذي انما هو ما
 معنى لم يخلب الله زها فانما يعنى الفضة وانما كانه يخلد
 لجواهر حرة العادة فتفوق مثلا في المال المذكور انما هو حرة
 التي مع استغناء الجواهر الاخر في قول الصفات المتبادلة
 والتجربة او كانت نسبة تجانس في الاجسام كما ذهب اليه
 بعضهم ويجب ذلك الاستعمال اذا قيل انما تتخالف الماهية وما
 يترك من الحجر ويجوز ان يترك من الرطب فلما تخالف العلم بالعادة
 انما اشاع في ذلك الكمال المحض من ذلك مجموع حوا ان يكون
 المتخالف قاعدته واوجه يعلم زها قال الايام عشر شرح
 قوله

قوله تعالى (ادع الى سبيل ربك بالحنكة والمنعطف الحنة
 وجاهد بهم بالتي هي احسن) والحنك عنده في هذا الباب يطول
 النفس البشرية مختلفة بالماهية فبعضها نفوس شقية صافية
 قليلة التعلق بالجسمانية كثيرة التجنب الى عالم الروحانيات
 وبعضها سافلة كثره قوى التعلق بالجسمانية عديدة الالتفات
 الى الروحانيات ولما كانت هذه الاختلافات من لوازم جوارها
 لا يصح تباع الفطرية ورواها فلهذا قال الله تعالى استغاثت في
 المعصية ولا تطمع في حصول النورية للكل فانما تفرق العالم
 بصلوات نفوس الصالحات الماهية وباشارة نفوس المردة الصافية
 لخلق الله فطرة محضوة وما هي محضوة كما قال فطرة الله
 التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله والله اعلم وقال في تفسير
 قوله تعالى (وتحمل به القران ما هو حقا) وحمله التوسيع انه
 المعقل اختلوا في انهم النفوس الناطقة البشرية كل هي مختلفة
 بالماهية ايم لا نفوسه قال انما تتخلف بالماهية والاختلاف
 اختالفها واحوالها لا يخل اختلاف جوارها وما هي الا وسهم

قال الأستاذ في الماهية والاختلاف اختالفها واحوالها الاختلاف
 اشبهها والاختلاف عندهم هو الضم الاول والقران مستمر ذلك في ذلك
 به في الآية المقدسة انه القران بالنسبة الى بعض بقايا الناطق والقران
 وبالنسبة الى اقوام اخرى بقايا الناطق والقران ثم انهم يقولون ان كل
 كل يعمل على شاكلته) وعنه انما يلاحظ تلك النفوس الطاهرة انما يظهر
 فيها من القران آثار الكمال والكمال وخلق النفوس المردة انما يظهر فيها
 من القران آثار الخرق والصدور كما انه التمس تعاقب في ذلك التمس
 وفيه نوب القضا وتعدد وجه وهذا الكلام انما هي المقصود
 انما كانت الارواح والنفوس مختلفة باهياها وبعضها شقية حانية
 يظهر فيها من القران نوح على نور وبعضها كثره طمأنينة يظهر فيها من
 القران صلوات على خلقه وقال على تكال المراد على التام والصفحة
 والسلام على سيد الانام وعلى آل واصحابه المراد
 واما افعال البعاد فانها المراد في مجموع القرانية عند الما تير على
 انه نوراني على اهل العقل وبه قال الاستاذ ابو اسحق الاسفراغيني
 من الشافعية قال الحادي جلد 11 صفحة 11 الما تير
 لا يقولون ان فعل العبد بقدره انما فقط كالمعنى ولا يقره الله
 تعالى

تعالى فقط كالجبرية بل لا يقولون المراد حرة الله فقط كالاشارة
 بل يوسطون بانه الفعل مجموع قدرة العبد والله تعالى على ان يكون
 حرا مؤثرا في مجموع مؤثراتكم وكل واحد مؤثر بانه على عاقبة
 تعالى كقوله انما الله يفتن من يشاء وقال في الصحاح
 المعجزة الما تير عشر في افعال البعاد اختلوا في افعال الجواهر
 الاصلية فقال الاسفراغيني في الاشارة في المصنف الموروث في
 وافعال انما هو قدرة الله تعالى وهذا المصنف يسمى الجبرية والقتال
 المفسر انما هو القدرة وامام الحنيفة ابو الوتر في افعال البعاد
 انما هو قدرة وادته وهذا ليس بالقدرة وقال ترمذ في العلم
 انه المراد مجموع قدرة الله تعالى ودرجة العبد وهذا الرطب
 وسط بين القدرة والجبر وهو اقرب من الجبر وبه قال ابو اسحق
 الاسفراغيني لانه ذهب الى انه قدرة العبد مؤثرة بمعنى (وهو
 مراد الله تعالى) والقاضي ابو بكر ايضا قال في جبر المذهب لانه
 قال اصل الفعل بقدره الله تعالى وكونه صلافة ونا بقدره العبد
 وتفصيل ما قاله الما تير في الاشارة انه كانه خالفا لافعال البعاد
 كقوله

قال في شرح الفوترة خلاصة من هذا المصنف
 انما هو قدرة الله تعالى على ان يكون
 في خلقها يكون العبد مجبوراً على الاضطرار
 من ان يكون مجبوراً في الاضطرار هكذا
 قالوا

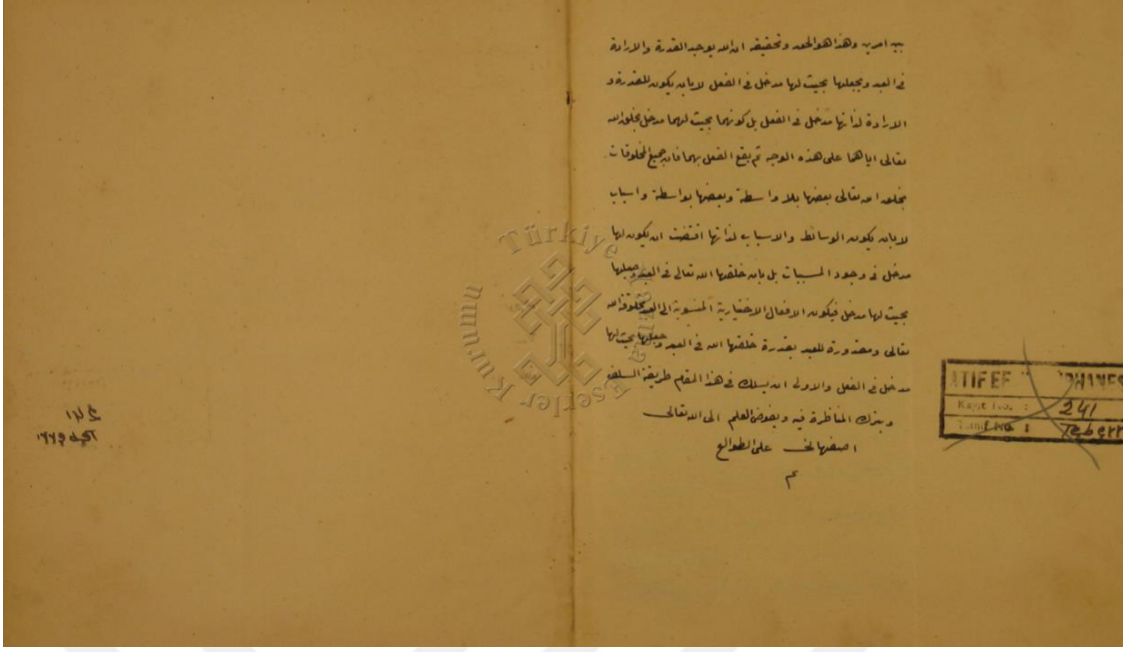
الاستاذ والقاضي ابو بكر في الاشارة الى
 انما هو قدرة الله تعالى على ان يكون

وغيرها لا يدخل غيرها كالمعاد اختيارات حتمية وإرادة
 قابلة للتعلق بكل ما للشيء الطاعة والمعاصي والسيئات
 في الخارج حتى يحتاج إلى الخلق وتعلقها بها أي جزء الاختيار
 ويكون المعاد خاليا من الخلق أي المصروف من العلم لا يوجد
 فما لا يوجد في الخارج لا يكون مخلوقا فلا يكون مرتبها الخلق
 وتجهلنا الله أن تلك الاختيارات شرط عادي للخلق تعالى
 أفعال المعاد فلا تعلقه أفعال المعاد إلا بشرط
 الإلتزامية ضرورة العادة كالمعروف لشيء أو الملائمة لشيء فلا يوجد
 أفعال المعاد بمجرد اختيارات المعاد حتى يلزم التوقيض ولا يوجد
 إرادة تعالى حتى يلزم الجبر بل إرادته تعالى لله بشرط تعلقه
 اختيارات المعاد حتى صرف قدرة الخلق في دفع ما يلزم في المقام أنه
 فعل المعاد بمجرد قدرة المبتدئين وأنه مجرد قدرة الأفعال في قوله
 بهما استغنيته فلا بد وأنه ناقضية فاختيار لشيء وقدرته
 واستلزام كونه مستلزما للغير أو الاختيار والقصور أو انحصاره
 أنه لم يكونا يجمل تعالى وعادته على حكمته وبالجملة أن أفعال المعاد
 وإرادته بعدته تعالى لله بشرط إرادة المعاد فوجه الشرط
 يوجد

توجه المشروط والإفلا فلا يجرى مع استقلال قدرة الله على
 عاقبة ولا ينصيص لعدم صدور زيادة المعاد بل بشرط
 قال بل الله في شرح الفقه الأكبر ومعنى الكسب وتخصيص أنه
 قدرة الله تعالى وأنه كما استغنى عن أفعال المعاد من غير اختراع إلا
 انضمام إرادته لله سبحانه وتعالى إجماع عاقبة وحكم حكما لا بد
 لتعلقه بغيره من أفعال عباده الإيمانية ويرى ويعلموا قدرته عليه
 إجماع المراساة بما عملوا ويحجب الله الحسن بالحسن ليرتد
 الأسباب والحياة وتقطع الماء والمعاد ويكون لله الحق الملائمة
 فلو لم تعلق قدرة المبتدئين ما يجب إرادته على وجه لا يوجد
 وذلك الفعل يجب العادة الإلهية وأنه لم يكن لأفعال المعاد
 ولدور الله القدرة المؤثرة الإلهية على قدرة المعاد وتعلقها
 بالفضل سبب تلك القدرة كالتعلق بالعبودية بإرادته
 بفضله ما كتب الله
 قال في الفتاوى
 وللمعاد اختيارات وهو كسبهم فيوضونه بطوع وعصيان
 قال التاج المقام الخامس في شرح التلويح المضمون للمعنى من أنه

تعالى عنه فإنه قال إنه القدرة المعاد وإرادته مدخل في العلم بغير
 تأثير لا يجاز ويغير عنه بالكسب وتخصيص أنه لما جرت بالبرهان
 أنه الخالق للقدرة المستحقة وحيث أنها بالضرورة والبرهان أنه
 لقدرة المعاد وإرادته مدخل في بعض الأفعال كحركة البطية ووجه
 البعض كحركة الرقاسم وذلك المدخل ليس مدخل إيجاز و
 اختراع أو تعلقه - تعالى بالدلائل الواضحة فعلمنا أن نوع
 آخر يبرهنه بالكسب والإرادة الجزئية وقصرت العبارة عند الله
 بلفظ الكسب وتجهل الله تلك الإرادة الجزئية سببا في الخلق
 أفعال المعاد وتخصيص إرادته المعاد وصفاته مخلوقة لله تعالى
 نصية الإرادة قابلة للتصديق أي الفعل والترك على الإرادة
 وكذا القدرة فالتقسيم مخلوقه تعالى كونه تعلقها بغيرها
 إلى خصوص أفعال حتمية من المعاد وذلك الصنف من قبل الخلق
 لا يوجد ولا معدومة لكنها قائمة بوجوده كالعالمية وهي النسبة
 بين العالم والمعلوم والوجود النسبية لا يوجد إلا في الخارج كذا
 قدر في محله خصه المعاد قدرة وإرادته إلى الفصل كسب وإيجاز الله
 الفصل

الفعل عقيب ذلك الخلق والمقدور الواحد داخل تحت قدرته
 كدعمه حتمية محتمية فالفضل مقدور الله بحجة الإيجاد مقدور
 المعاد بحجة الكسب وقدرة الله مؤثرة وقدرة المعاد مؤثرة
 ولقد القول هو الخلق بالقول عند أكثر علماء المتحول وموافق
 لفعل السلف بوجه ولا توقيض ولكنه امرية امرية وأيضا
 ما يقع العقل ومطابقه العقل من كتاب الله تعالى وكلام رسول
 قبل لقاء القول منقول عنه جمل الصاروخ وإرادته الكلام
 وتلويح مع أنها أيضا من الأوامر الأعظم تحت الإسلام بحقيقة
 حرمانه كذا في شرح الصحايف وهو سؤال مشهور وله جواب
 سطوي كما في السؤال الإلهي بل هي نطقا لله علميا تعالى
 وإرادته إمامه خلقه بوجود الفعل فيجب أن يمدد فيمنع الاستماع
 انقلاب علمه سبحانه وتعالى خطا واستماع خلقه مراده على إرادته
 أصلا وحسب الاختيار مع الوجوب والاستماع نطقا وأصلا
 الجواب أنه سبحانه وتعالى يعلم ويريد أنه المعاد بفضله أو بترك
 باختياره فلا شك
 قال العقل الخلق في هذا المقام بوجه ولا توقيضه ولكنه امر

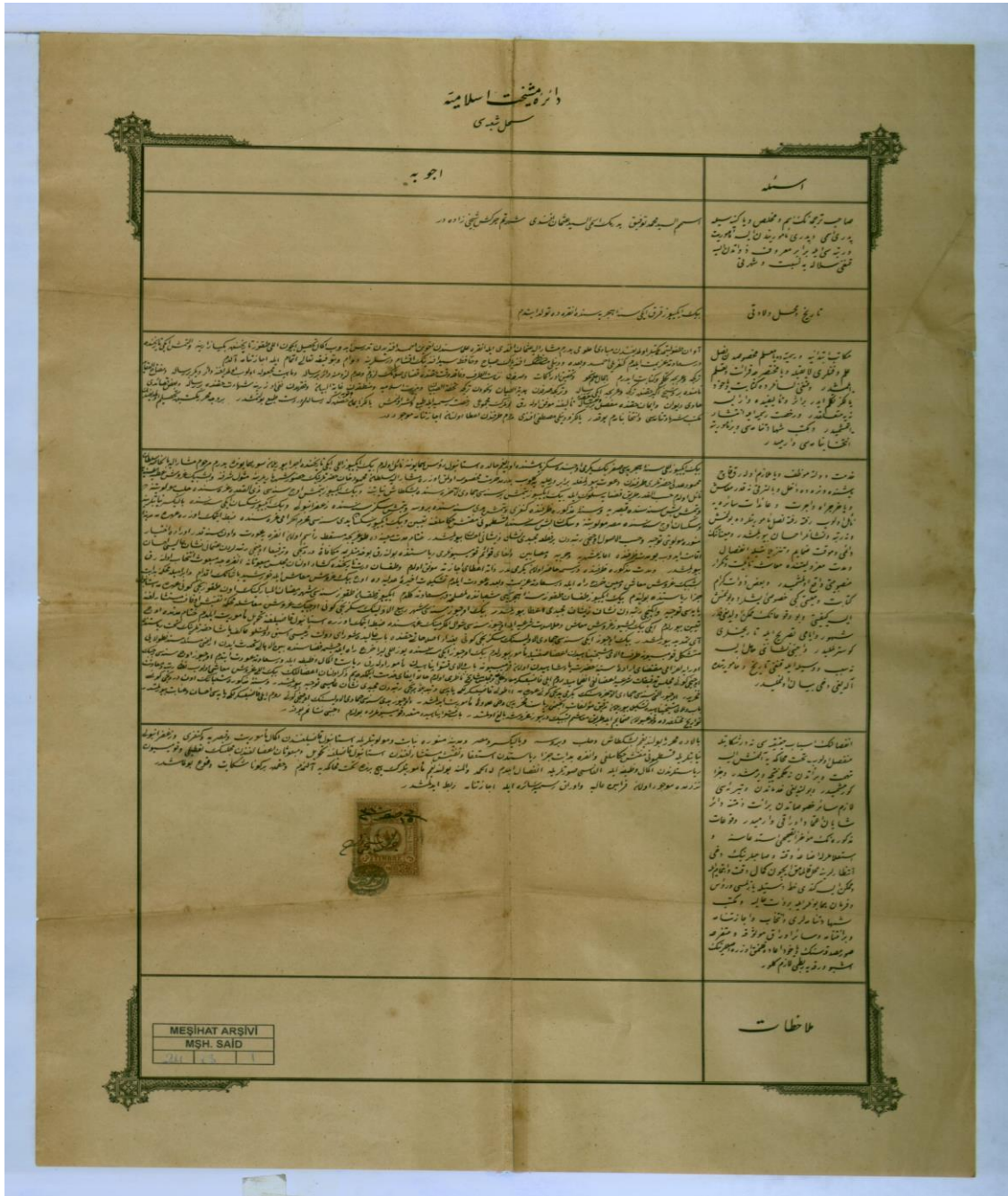

Mâhiyetü'l-Ecsâm risâlesi ve *Efâlû'l-Ibâd* risâlesi'nin hâtimesi. (Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt No: 4656, Varak Arası 45-49, Arapça.)

EK-5

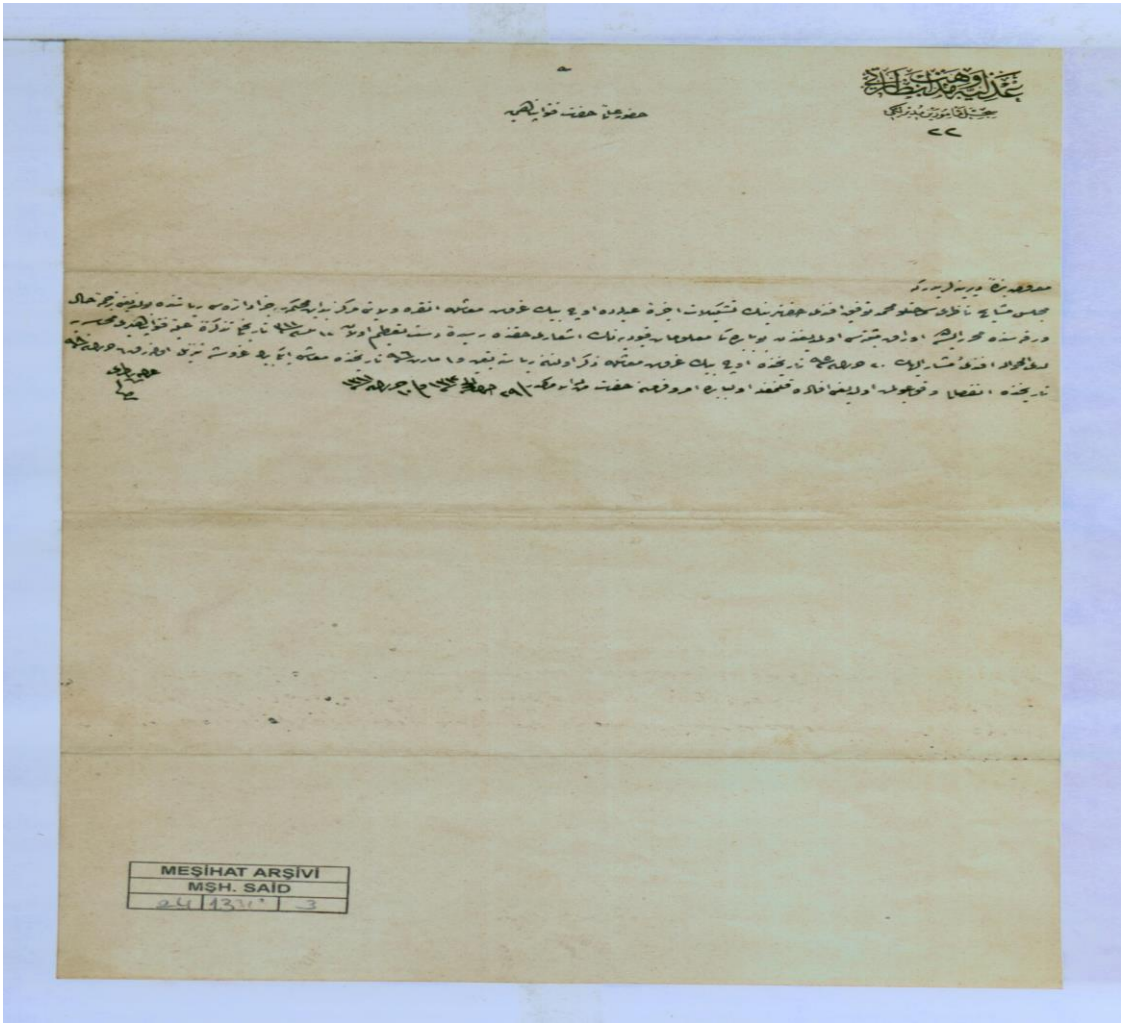
ULEMA DOSYASI

Mehmed Tevfik Efendi'nin künyesi, eserleri, tahsil hayatı, almış olduğu ilmi pâyeler ve memuriyet hayatı ile ilgili bilgilerinin bulunduğu ulema dosyası.

۶۰

<p>۱۲۷۰ موصوفه بیهانیه ۴۴ ریح الاول</p> <p>۱۲۷۱ فضا و حلب ۵۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۸۱ فضا و مصر ۵۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۸۷ فضا و مدینه منوره ۵۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۸۶ یایه اسنا بول ۱۹ ریح الثانی</p> <p>۱۲۸۹ فضا و اسنا بول ۱۹ ریح الثانی</p> <p>۱۲۹۰ یایه اسنا بول ۱۹ ریح الثانی</p>	<p>۱۲۵۰ ایزد خاج ۴۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۵۰ حوت خاج ۱۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۵۰ ایزد خاج ۱۷ ریح الثانی</p> <p>۱۲۵۰ حوت خاج ۲۰ ریح الثانی</p> <p>۱۲۵۰ موصوفه سخن ۲ ریح الاول</p> <p>۱۲۵۰ سخن ۲۷ ریح الاول</p> <p>۱۲۵۰ ایزد التمشی ۱۹ ریح الاول</p> <p>۱۲۵۰ حوت التمشی ۲۱ ریح الاول</p>
--	--

MEŞİHAT ARSIVI
 MSH. SAİD
 ۲۶ ۱۲۹ ۱۰

یایه روم ایلی ۴۰ ریح الاول
 رشید علمیه تاریخ و درجه بنده بالاییه جیفاریه (مخبر شایخ ناظمی سما خصلو محمد توفیق افند)

۱۲۷۴ تاریخ حلب و ۱۲۸۴ تاریخ مصر و ۱۲۸۷ تاریخ مدینه منوره مولانا طاهر جیفاریه
 احتضار و طریق حاکم سفار و حاکم حیدر و ۸ تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۷ تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۷ تاریخ مدینه منوره
 و اسنا بول قاضی و تحقیقات اعضاء و طریق مسافریه مقادیره محمد سعید علمیه و

انفرجه اعجاز سینه و حرمه و صاحب سیمه و الفای توالم فوسیلون ریاسته ۵۰۰۰ عروس معانی محمد سعید علمیه اعضاء
 و مولانا و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره
 مدینه منوره انفرجه اعجاز سینه و حرمه و صاحب سیمه و الفای توالم فوسیلون ریاسته ۵۰۰۰ عروس معانی محمد سعید علمیه اعضاء

۱۶۹

۶۰

محمد شایخ ناظمی سما خصلو محمد توفیق افند
 تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره
 تاریخ مدینه منوره و ۱۲۸۰ تاریخ مدینه منوره

MEŞİHAT ARSIVI
 MSH. SAİD
 ۲۶ ۱۲۹ ۱۰

۶۰

اجازت نامه داد خان مستر اظفلا مستر
 تقیبه تکریم و کتبه نور دان طرا و راج
 فتم عیبه بر فتم بر آنر کور و بر تطبیه
 اذله یا تکریم بریت محمد بن و هدیه
 یفا تکریم سوار اوله جیدر

ÖZGEÇMİŞ

27.03.1993 yılında Karabük'te doğan Muhammet Yıldız İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Karabük'te tamamladı. 2011 yılında Karabük Anadolu İmam Hatip Lisesinden mezun oldu. Aynı yılın Eylül ayında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başladı. “*Kelâmın Ortaya Çıkış Süreci*” adlı seminer çalışması ve “*Kuran-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamberin Tebliğ ve Tebyîn Vazifesi*” teziyle 2016 yılında mezun oldu. Aynı zamanda 2014 yılında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Adalet bölümünü, 2016 yılında da Kamu Yönetimi bölümünü bitirdi. 2016 yılı Eylül ayında Karabük Üniversitesi'nde Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi alanında yüksek lisans eğitimine başladı. 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına İmam-Hatip olarak atanan Muhammet Yıldız şuan Kastamonu ili Şenpazar ilçesi Şenpazar İmam Hatip Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak görevine devam etmektedir.